

ΤΡΙΜΗΝΙΑΙΑ ΕΠΙΘΕΩΡΗΣΗ
Κωδικός 1301

Ιδιοκτήτης: Γιάννης Μηλιός
Σαρρή 14
10553 Αθήνα

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΗΣΟΣ
Σαρρή 14, 10553 Αθήνα.
Τηλ. / FAX 3250058, e-mail: nissos92@otenet.gr,

Εκδότης: Παγώνα Καπόλα
Σαρρή 14
10553 Αθήνα

Συντακτική Επιτροπή:

Γιώργος ΑΛΕΞΑΤΟΣ, Μπάμης ΑΝΤΩΝΙΟΥ,
Μαρία ΑΡΝΑΟΥΤΕΛΗ, Χρήστος ΒΑΛΛΙΑΝΟΣ,
Χριστίνα ΓΙΑΝΝΟΥΛΗ, Σεραφείμ ΔΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΣ,
Δημήτρης ΔΗΜΟΥΛΗΣ, Ηλίας ΙΩΑΚΕΙΜΟΓΛΟΥ,
Τάσος ΚΥΠΡΙΑΝΙΔΗΣ, Δημήτρης ΛΑΒΑΤΣΗΣ,
Σπύρος ΛΑΠΑΤΣΙΩΡΑΣ, Μάνια ΜΑΡΚΑΚΗ,
Παναγιώτης ΜΑΡΚΟΥ, Γιάννης ΜΗΛΙΟΣ,
Μιχάλης ΜΠΑΡΤΣΙΔΗΣ, Δημήτρης ΜΠΕΛΑΝΤΗΣ,
Χρήστος ΝΑΣΙΟΠΟΥΛΟΣ, Δημήτρης ΞΙΦΑΡΑΣ,
Γιώργος ΟΙΚΟΝΟΜΑΚΗΣ, Θωδωρής ΠΕΛΑΓΙΔΗΣ,
Μάκης ΣΠΑΘΗΣ, Δημήτρης ΣΩΤΗΡΟΠΟΥΛΟΣ,
Νίκος ΤΖΙΡΑΚΗΣ, Δημήτρης ΧΡΙΣΤΟΠΟΥΛΟΣ
Ηλίας ΤΣΙΤΣΟΓΛΟΥ (in memoriam),

ΘΕΣΕΙΣ Τ. 115 ΑΠΡΙΛΙΟΣ - ΙΟΥΝΙΟΣ
Σ 2011

2 3434-9536
0411/ 0411 25 (7.07)
ΤΙΜΗ ΠΟΛΙΤΕΙΑ: 5.30

Διευθυντής:
Γιάννης ΜΗΛΙΟΣ
Σαρρή 14,
10553 Αθήνα

Γραμματεία Σύνταξης:
Δημήτρης ΔΗΜΟΥΛΗΣ,
Τάσος ΚΥΠΡΙΑΝΙΔΗΣ,
Γιάννης ΜΗΛΙΟΣ,

Συνδρομή για 4 τεύχη: 25 €
Νομικά πρόσωπα: 42 €
Συνδρομή εξωτερικού: 33 €

Διορθώσεις δοκιμίων: Δήμητρα Μαραγκοδάκη
Οι φωτογραφίες του παρόντος τεύχους είναι του Αγγελου Καλοδούκα

Κεντρική Διάθεση: ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΝΗΣΟΣ
Σαρρή 14, 10553 Αθήνα. Τηλ. / FAX 3250058,
e-mail: nissos92@otenet.gr
Βιβλιοπωλείο: Περμαζόγλου 5, 10564 Αθήνα

Παραγωγή: Ντίμης Καρράς

Οι εργασίες που υποβάλλονται για δημοσίευση πρέπει απαραίτητα να αποστέλλονται σε ηλεκτρονική μορφή. Οι εργασίες κρίνονται από κριτές τους οποίους ορίζει η Συντακτική Επιτροπή, χωρίς να τους γνωστοποιεί τα ονόματα των συγγραφέων. Επίσης δεν γνωστοποιούνται στους συγγραφείς τα ονόματα των κριτών.

Ο Χρόνος του κεφαλαίου, ο Χώρος της κοινωνίας

Σ' αυτό το τεύχος 2

Editorial

Κοινό συμφέρον και η αδύνατη ηγεμονία της Αριστεράς 4

Παναγιώτης Σωτήρης

Δομή και συγκυρία στο έργο του Αλτουσέρ 15

Αδαμάντιος Πασχαλίδης

Χαμένοι στη μετάφραση: «Χρονοχώρος, καταστροφή
του χώρου δια μέσου του χρόνου και χωρικός όρος
της κυκλοφορίας». (Από τα Grundrisse του Μαρξ) 49

Δημήτρης Πατέλης

Φύση, κεφαλαιακή συσσώρευση, κρίση
και «πράσινα» ιδεολογήματα 61

Σπύρος Σακελλαρόπουλος

Στρατός και καθεστώς της 21ης Απριλίου 83

Νίκος Τσίρος

Επτά θέσεις για την επιστημολογία του κοινωνικού αποκλεισμού
στην ύστερη νεωτερικότητα 119

Παναγιώτης Σωτήρης

Δημοκρατία, ισότητα, χειραφέτηση.
(Jacques Rancière, Το μίσος για τη δημοκρατία. Βιβλιοκριτική) 132

- Παπακωνσταντίνου, Π. (2010), *Επιστροφή στο μέλλον*, Λιβάνη, Αθήνα.
- Πατέλης, Δ. (2005), Ιμπεριαλιστική «παγκοσμιοποίηση» και προοπτική χειραφέτησης της ανθρωπότητας, *Διάπλους*, τ. 9, Αύγουστος Σεπτέμβριος 2005: 28-32.
- Πατέλης, Δ. (2009α), Επισημάνσεις για το χαρακτήρα της εν εξελίξει κρίσης και της εποχής, *Διάπλους*, τ. 29, Δεκ. 2008-Ιαν. 2009: 17-23.
- Πατέλης, Δ. (2009β), Για τη σημασία της πολιτικής οικονομίας της ιμπεριαλιστικής παγκοσμιοποίησης. Μεθοδολογικές και θεωρητικές επισημάνσεις, *Διάπλους* τ.30, Φεβρ.-Μάρτ. 2009: 32-37.
- Σταμάτης, Γ. (2008), *Περί Νεοφιλελευθερισμού*, Εκδόσεις ΚΨΜ, Αθήνα 2008.

- Глазьев С. Ю. (2009), Мировой экономический кризис как процесс смены технологических укладов. *Вопросы экономики*, № 3.
- Глазьев С.Ю. (2010), Мировой экономический кризис как процесс замещения доминирующих технологических укладов. 19 января. *РУБРИКА: ВОПРОСЫ ФИЛОСОФИИ*. <http://portalus.ru> (c)
- Долгосрочный прогноз научно-технологического развития Российской Федерации (до 2025 года). Потенциал и позиции России на рынке технологий. <http://protown.ru/information/doc/4295.html>
- Кризис капитализма финансовых рынков — испытание для левых http://scepsis.ru/library/id_2431.html

ΘΕΣΕΙΣ, τεύχος 115, 2011, σσ. 83-117

ΣΤΡΑΤΟΣ ΚΑΙ ΚΑΘΕΣΤΩΣ ΤΗΣ 21^{ΗΣ} ΑΠΡΙΛΙΟΥ

του Σπύρου Σακελλαρόπουλου

1. Εισαγωγή

Η δικτατορία των Συνταγματαρχών συνιστά το αποτέλεσμα των αντιφάσεων των μετεμφυλιακών δομών εξουσίας που ανέδειξαν το Στρατό σε σχετικά αυτοτελές κέντρο εξουσίας που εξέφραζε την πιο επιθετική στρατηγική του αστικού συνασπισμού εξουσίας. Η λήξη του εμφυλίου πολέμου το 1949 θα βρει τη συντηρητική Δεξιά νικήτρια, την κομμουνιστική Αριστερά νικημένη και το Στρατό, λόγω της καθοριστικής συμμετοχής του στην τελική έκβαση του πολέμου, αλλά και λόγω της ειδικής βαρύτητας ακροδεξιών και αντικομμουνιστικών ιδεολογημάτων στη διαμόρφωση της κυρίαρχης ιδεολογίας, να επιτυγχάνει την ανεξαρτησία του έναντι των υπολοίπων κέντρων της αστικής εξουσίας (Παλάτι, Κοινοβούλιο). Εάν στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ο ελληνικός στρατός ταλαντεύθηκε ανάμεσα στην υποστήριξη προγραμμάτων αστικού εκσυγχρονισμού από τη μια, και αυταρχικών τομών από την άλλη, ο Εμφύλιος θα αναγορεύσει την αντικομμουνιστική, αυταρχική, κοινωνικά συντηρητική τοποθέτηση σε οργανικό στοιχείο συγκρότησης του στρατεύματος. Σε όλη την περίοδο μέ-

χρι το 1967 αναμένει την ευκαιρία για την πραγματοποίηση ενός σχεδίου που είχε εκπονηθεί από τη δεκαετία του '40: την άμεση κατάληψη της πολιτικής εξουσίας.¹ Καταλυτικό ρόλο θα παίξουν οι μεγάλες κοινωνικές και πολιτικές κινητοποιήσεις που θα εκτυλιχθούν μεταξύ 1960 και 1967. Αυτές θα είναι απότοκο της ανάγκης περιορισμού των κοινωνικών ανισοτήτων, διεύρυνσης των πολιτικών ελευθεριών που είχαν περιοριστεί υπό τη διακυβέρνηση του δεξιού συντηρητικού κόμματος, ομαλής λειτουργίας του κοινοβουλευτισμού χωρίς την ενεργό παρέμβαση του Στρατού και του Παλατιού και συνολικά αναίρεσης των στοιχείων καθεστώτος έκτακτης ανάγκης που ήταν σε ισχύ: θεσμοποιημένος αντικομμουνισμός, ύπαρξη πολιτών δεύτερης κατηγορίας, απαγόρευση κομμάτων, «παρασύνταγμα».² Το αποτέλεσμα θα είναι μια πραγματική διαδικασία μεταστροφής του πολιτικού σκηνικού προς τα αριστερά. Οι εκλογές που είχαν προαναγγελθεί για τον Μάιο του 1967 αναμενόταν να σηματοδοτήσουν και την εκλογική νίκη των δυνάμεων της Κεντροαριστεράς (απαλλαγμένων από όσους κεντρώους πολιτικούς είχαν συμπαραταχθεί με το Παλάτι στην κρίση του 1965), δηλαδή ενός αστικού μεταρρυθμισμού που θα έθετε την επιρροή του Στρατού σε δεύτερη μοίρα. Εκ των πραγμάτων αυτό το αποτέλεσμα, ανεξαρτήτως των προθέσεων των ιδίων των εμφανώς αντικομμουνιστών ηγετών του Κέντρου, όπως ο Γ. Παπανδρέου, θα σήμαινε μια επιβεβαίωση της καθοριστικής παρουσίας του λαϊκού παράγοντα στα πολιτικά πράγματα, κατά τρόπο που αντίβαινε στο βασικό πυρήνα του μετεμφυλιακού καθεστώτος. Μια τέτοια επιστροφή του λαϊκού παράγοντα θα αμφισβητούσε de facto όχι μόνο την αναπαραγωγή του μετεμφυλιακού πλέγματος εξουσίας, αλλά και ένα ολόκληρο καθεστώς καπιταλιστικής συσσώρευσης, που είχε να επιδείξει ταχύτατους ρυθμούς ανάπτυξης, και το οποίο είχε θεμελιωθεί στην καταστολή του εργατικού κινήματος και τον πολιτικό εξοστρακισμό της κομμουνιστικής Αριστεράς.

Σε αυτό το πολιτικό πλαίσιο, οι στρατιωτικοί θα επέμβουν αποσκοπώντας μέσω της ανοιχτής στρατιωτικής καταστολής σε ένα διπλό αποτέλεσμα: Αφενός στην εξάλειψη της επίδρασης του λαϊκού παράγοντα και στην ανάσχε-

ση των μεταρρυθμίσεων που αυτός απαιτούσε και αφετέρου στην ανάδειξή τους ως τον κυρίαρχο πόλο εξουσίας απέναντι στο Παλάτι και το δεξιό συντηρητικό κόμμα (Χαραλάμπης 1985, Σακελλαρόπουλος 1998). Δεν είναι τυχαίο ότι το ζήτημα της στρατιωτικής δικτατορίας υπήρξε στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1960 στην ατζέντα όχι μόνο της ομάδας μεσαίων και ανώτερων αξιωματικών που το υλοποίησαν (και ο οποίος προέρχονταν από το σκληρό πυρήνα των αντικομμουνιστικών δικτύων που διαμορφώθηκαν στη δεκαετία του 1940), αλλά και του Παλατιού, των ανώτατων αξιωματικών καθώς και συγκεκριμένων μερίδων της αστικής τάξης.

2. Η εδραίωση της δικτατορίας

Το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου επιβλήθηκε μέσα σε λίγες ώρες σε ολόκληρη τη χώρα χωρίς να υπάρξουν ιδιαίτερες αντιδράσεις. Ο Βασιλιάς συνεργάστηκε αρχικά με τους στρατιωτικούς και όταν, σε δεύτερη φάση, επιχείρησε να ανακτήσει τον έλεγχο, μέσω νέου πραξικοπήματος τον Δεκέμβρη του 1967 απέτυχε παταγωδώς με αποτέλεσμα να αναγκαστεί να διαφύγει στην Ιταλία. Το αποτέλεσμα ήταν η διαμόρφωση ενός αυταρχικού καθεστώτος έκτακτης ανάγκης, με αναστολή όλων των διατάξεων που κατοχύρωναν την κοινοβουλευτική δημοκρατία και την ελευθερία της έκφρασης. Αυτό, ωστόσο, που πρέπει να σημειωθεί είναι πως το καθεστώς αυτό είναι λάθος να χαρακτηρίζεται ως «φασιστικό», παρά την γοητεία που ασκούσαν όψεις του φασισμού σε μερίδα των αξιωματικών. Από το καθεστώς έλειπαν βασικές όψεις του φασισμού: Δεν στηριζόταν σε κάποιου τύπου μαζικό κίνημα, απουσίαζαν στοιχεία μιας ολοκληρωτικής ιδεολογίας, δεν δοκιμάστηκαν μορφές οργανωμένου κρατικού κορπορατισμού (Πουλαντζάς 1975).

Από εκεί και πέρα και μέχρι το 1973, παρά την ύπαρξη αρκετών αντιστασιακών ενεργειών (κυρίως από παράνομες οργανώσεις της Αριστεράς), το καθεστώς δεν θα γνωρίσει αποσταθεροποιητικές αντιδράσεις, ούτε η διάχυτη αντιπάθεια για τους εκπροσώπους του θα μετασχηματιστεί σε επικίνδυνη γι' αυτό αποσταθεροποίηση. Οι λόγοι αυτής της σχετικής σταθερότητας σχετίζονται με δύο βασικές παραμέτρους:

Η πρώτη έχει να κάνει με την πολιτική, ιδεολογική και οργανωτική ήττα των δυνάμεων εκείνων που θα μπορούσαν να αντιπαλέψουν τους πραξικοπηματίες. Το αποτέλεσμα του εμφυλίου λειτούργησε αποδιορθωτικά για το λαϊκό κίνημα και τις πολιτικές δυνάμεις της κομμουνιστικής Αριστεράς, καθώς δεκάδες χιλιάδες πολιτικά στελέχη της βρέθηκαν στο εκτελεστικό απόσπασμα, σε μακρό-

1 Όπως αναφέρει το ίδιο το Καταστατικό του ΙΔΕΑ, δηλαδή της ημι-νόμιμης/ ημι-παράνομης οργάνωσης που συγκέντρωνε την πλειοψηφία των «εθνοφρόνων» αξιωματικών, ο μόνο τρόπος για την επίτευξη των ιδανικών της Οργάνωσης ήταν η Δικτατορία του ΙΔΕΑ. Για το περιεχόμενο του καταστατικού του ΙΔΕΑ βλ. Παράλιος 1982: 31-34.

2 Πέρα από το επίσημο συνταγματικό πλαίσιο είχε εγκαθιδρυθεί και ένα άλλο νομικό πλαίσιο το οποίο ο Νίκος Αλιβιζάτος έχει ονομάσει Παρασύνταγμα (Αλιβιζάτος 1983), του οποίου η λειτουργία κατέληγε στη θέσπιση ενός μωσαϊκού αστυνομικών και κατασταλτικών μέτρων. Τα μέτρα αυτά συνέβαλαν στον περιορισμό των πολιτικών δικαιωμάτων για όλους τους πολίτες που πρόσκεινταν στο χώρο της Αριστεράς.

χρονες φυλακίσεις και εξορίες ή στην πολιτική προσφυγιά. Η είσοδος μιας νέας γενιάς στο προσκήνιο μέσα από τη δυναμική των κινητοποιήσεων της περιόδου του '60-'66 θα αναχαιτισθεί από τη σκληρή καταστολή που υιοθέτησε το δικτατορικό καθεστώς. Σύμφωνα με μία διεθνή έκθεση, μέχρι το 1971 πάνω από 3.300 άτομα είχαν καταδικαστεί από στρατιωτικά δικαστήρια για αντιδικτατορική δράση, ενώ δεκάδες άτομα εκτελέστηκαν χωρίς, ωστόσο, ποτέ το καθεστώς να παραδεχτεί τη συμμετοχή του (Αλιβιζάτος 1983: 628-635). Ο αριθμός, δε, αυτών που φυλακίστηκαν, βασανίστηκαν και παρέμειναν χωρίς δίκη για πολλούς μήνες στα κρατητήρια της στρατιωτικής αστυνομίας παραμένει άγνωστος. Χρειαζόταν να έρθει μια καινούρια γενιά, επηρεασμένη από το συνολικότερο ιδεολογικό κλίμα της παγκόσμιας έκρηξης του '68 για να τροποποιηθούν οι συσχετισμοί.

Η δεύτερη παράμετρος συνδέεται με τους υψηλούς ρυθμούς οικονομικής ανάπτυξης που είχαν αρχίσει από τα μέσα της δεκαετίας του '50 και συνεχίστηκαν μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του '70: μεταξύ 1967 και 1973 το κατά κεφαλήν ΑΕΠ υπερδιπλασιάζεται ενώ η ανεργία μειώνεται από 4,4% σε 2,0%. Οι ιδεολογικές συνέπειες είναι αρκετά σημαντικές αφενός γιατί για πρώτη φορά διαμορφώνονται στην ελληνική κοινωνία στοιχεία μαζικής κατανάλωσης και αφετέρου διότι πραγματοποιούνται ορισμένα έργα υποδομής εντελώς απαραίτητα για την ομαλή διαβίωση των πολιτών³ (κυρίως οδικόί άξονες), πράγμα που θα συντελέσει στη διαμόρφωση ενός κλίματος απάθειας απέναντι στο καθεστώς.

3. Το ξεκίνημα της οικονομικής κρίσης και η προσπάθεια ανεύρεσης στοιχείων νομιμοποίησης

Ωστόσο, από τις αρχές της δεκαετίας του '70 με ένα όλο και πιο έντονο τρόπο αρχίζουν να βγαίνουν στην επιφάνεια μια σειρά από στοιχεία που θα παίξουν αρνητικό ρόλο στη λειτουργία του καθεστώτος. Στο οικονομικό πεδίο η διεθνής οικονομική ύφεση εισάγεται με πολύ έντονους ρυθμούς στη χώρα. Το έλλειμμα του ισοζυγίου τρεχουσών συναλλαγών εκτινάσσεται το 1973 στα 1.175 εκατ. δολ. (περίπου 7% του ΑΕΠ) από 367 εκατ. δολ το 1972 – απότοκο του γεγονότος της σύνδεσης της δραχμής με το δολάριο και των επιπτώσεων που είχε η κρίση του αμερικάνικου νομίσματος από το 1971 και ύστερα. Το συνολικό δη-

3 Είναι ενδεικτικό πως οι δαπάνες για δημόσια έργα την εξαετία 1967-1972 διπλασιάστηκαν ενώ την εξαετία 1960-1966 είχαν αυξηθεί μόνο κατά 40%.

μόσιο χρέος από 31,5 δις δρχ. το 1967 έφτασε στα 91 δις το 1974. Το εξωτερικό χρέος διογκώνεται ξεπερνώντας τα 4.519 εκατ. δολ. τον Ιούλιο του 1974 όταν το 1966 μόλις και μετά βίας έφτανε τα 113 εκατ. δολ. και η δαπάνη για την εξυπηρέτηση του χρέους από 2,5 δις δρχ. το 1966 αυξήθηκε στα 10 δις δρχ. το 1973 (Γρηγοριάδης 1975 Γ': 333).

Ταυτόχρονα, η αύξηση της τιμής του πετρελαίου που θα εμφανιστεί το 1973 δεν είναι παρά η κορυφή του παγόβουνου για την ελληνική οικονομία. Κι αυτό γιατί στην πραγματικότητα δεν επρόκειτο απλώς για μια πετρελαϊκή κρίση διεθνών διαστάσεων αλλά για κάτι πιο σύνθετο: Για την εμφάνιση κρίσης κεφαλαιακής υπερσυσσώρευσης με σαφείς επιπτώσεις και στον ελλαδικό χώρο. Η είσοδος της κρίσης θα έχει ως αποτέλεσμα ο λόγος προϊόντος και καθαρού αποθέματος κεφαλαίου από 0,71 που ήταν το 1961 να πέσει στο 0,61 το 1972 και στο 0,54 το 1975 (Ρυλμόν 1992: 30-31, 98). Παράλληλα, η σχέση προϊόντος και καθαρού αποθέματος εξοπλισμού μειώνεται από 1,03 το 1970, σε 0,80 το 1972 και σε 0,76 το 1975 (Ρυλμόν 1992: 92-94). Το αποτέλεσμα είναι το μέσο ποσοστό κέρδους της ελληνικής βιομηχανίας να μειωθεί (Σύμφωνα με τους υπολογισμούς του Λιανού, 1992: 130, από 27,47% το 1970 σε 21,22% το 1975).

Η εκδήλωση της κρίσης προκαλεί γενική υπερτίμηση των βιομηχανικών εισροών σε παγκόσμια κλίμακα. Η βιομηχανική δομή της ελληνικής οικονομίας, υπερβολικά εξαρτημένη από τις εισαγωγές καυσίμων και παραγωγικών εξοπλισμών, πλήττεται από τις πρώτες. Η ταχύτατη αύξηση των τιμών των εισαγομένων στοιχείων του κόστους παραγωγής δεν έγινε δυνατό να καλυφθεί ούτε από τη διεύρυνση των αγορών, ούτε από ανάλογη άνοδο των βιομηχανικών τιμών (Βεργόπουλος 1986: 197). Το αποτέλεσμα ήταν να απογειωθεί ο πληθωρισμός στο 15% το 1974.

Η κυβέρνηση θα επιχειρήσει να ελέγξει την άνοδο του πληθωρισμού με διοικητικά - αστυνομικά μέτρα ελέγχου των τιμών και σειρά πιστωτικών περιορισμών (ειδικός φόρος ανά τετραγωνικό μέτρο για νέες οικοδομές, αύξηση των επιτοκίων, μέτρα ανάσχεσης των εισαγωγών). Το αποτέλεσμα θα είναι πενιχρό. Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο όγκος της κατασκευαστικής δραστηριότητας το 1974 παρουσίασε μείωση της τάξης του 30%, μετά από μικρή αύξηση το 1973 κατά 3,6%, ενώ το 1972 είχε αυξηθεί κατά 20,6% (Καζάκος 2000: 290).

Στη δυναμική που επέφερε η χειροτέρευση αυτή της οικονομικής κατάστασης θα πρέπει να συνυπολογιστεί και το γεγονός πως παρά την αύξηση των δυνατοτήτων κατανάλωσης οι οικονομικές ανισότητες κατά τη διάρκεια της επταετίας είχαν αυξηθεί. Συγκεκριμένα, το μερίδιο εργατών και υπαλλήλων στην προστιθέμενη αξία έπεσε από 40,2% το 1967 σε 32,2% το 1971 (Γρηγο-

ριάδης 1975, Γ': 338), ενώ το μέσο ποσοστό των ακαθάριστων κερδών έφτασε το 45% του παγίου κεφαλαίου (1973), δείκτης που στην προδικτατορική περίοδο δεν ξεπερνούσε το 12% και στις ξένες χώρες κυμαινόταν μεταξύ 7-8% (Καράγιωργας 1978: 30). Αυτό υπήρξε αποτέλεσμα του ότι το προϊόν ανά εργάτη στη βιομηχανία μεταξύ 1967 και 1973 αυξήθηκε κατά 80% ενώ τα πραγματικά ημερομίσθια μόνο κατά 46% (Καράγιωργας - Πάκος 1986: 273).⁴ Παράλληλα και οι αγρότες εμφανίζονται ζημιωμένοι, αφού η αύξηση του κατά κεφαλήν εισοδήματός τους μειώνεται με την πάροδο του χρόνου: από 11% (1963 - 1966) σε 6,2% (1968-1971), τη στιγμή που το αντίστοιχο αστικό εισόδημα εξακολουθούσε να ανεβαίνει με ρυθμό γύρω στο 9,5% (Καράγιωργας 1978: 27-31). Το 1974, το 20% των πιο εύπορων Ελλήνων κατέχει το 47,9% του συνολικού πλούτου ενώ το 20% των πιο φτωχών μόνο το 3,1%, δηλαδή η σχέση πλουσιότερου - φτωχότερου πέμπτου να διαμορφώνεται σε περισσότερο από 15/1 (Καράγιωργας - Πάκος 1986: 275).

Πέρα όμως από τα οικονομικά προβλήματα, το πέρασμα του χρόνου θα οδηγήσει σε όξυνση των αντιφάσεων της δικτατορίας. Το γεγονός πως στο καθεστώς δε συμμετείχαν στελέχη της κοινοβουλευτικής Δεξιάς ούτε εκπρόσωποι του Βασιλιά μπορεί σε μία πρώτη φάση να λειτουργήσει διευκολυντικά για την ευόδωση του όλου εγχειρήματος, καθώς το απάλλαξε από εσωτερικές προστριβές, ωστόσο σε δεύτερο χρόνο περιόριζε την ικανότητά του να αντλεί νομιμοποίηση καθώς δημιουργούσε ένα πολιτικό μόρφωμα που διακρινόταν από τον πιο ακραιφνή αντικομμουνισμό και κοινωνικό συντηρητισμό σε πλήρη απόσταση με τους κοινωνικούς μετασχηματισμούς που είχαν σημειωθεί από το τέλος του εμφυλίου (αύξηση του μέσου μορφωτικού επιπέδου, εντεινόμενη αστικοποίηση), οι οποίοι καθιστούσαν απεχθείς για την πλειοψηφία του ελληνικού λαού τέτοιου είδους ανταρχικές πολιτικές (Διαμαντούρος 1983: 72 κ. ε.). Αποτέλεσμα όλων αυτών, ήταν και η απροθυμία του συντριπτικά μεγαλύτερου μέρους του συντηρητικού πολιτικού προσωπικού να νομιμοποιήσει με τη συμμετοχή του το καθεστώς.

4 Η δικτατορία στην προσπάθειά της να αποκτήσει τη συναίνεση της αστικής τάξης υιοθέτησε μια σειρά από μέτρα που συνέβαλαν ουσιαστικά στην αύξηση της κερδοφορίας των επιχειρήσεων. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε: απαλλαγή του συνόλου των κερδών που διέθεταν οι επιχειρήσεις για επενδύσεις, αύξηση των ποσοστών απόσβεσης, απαλλαγή από το φόρο εισοδήματος των μερισμάτων μέχρι ποσού 15 ή 30 χιλ. δρχ., σημαντική μείωση της φορολογίας των εφοπλιστών (είναι χαρακτηριστικό πως ενώ μεταξύ 1968 και 1972 η χωρητικότητα των ελληνικού στόλου εκτοξεύτηκε από τους 7.416 χιλ. τόνους στους 15.329 χιλ. τόνους, οι φόροι των εφοπλιστών μειώθηκαν από τα 108 εκατ. δρχ. στα 29 εκατ. δρχ.!) (Καράγιωργας 1978: 30, Καλλιγιάς 1978: 56).

4. Το κίνημα το Ναυτικού

Η παραπάνω κατάσταση εσωτερικού προβληματισμού για το καθεστώς θα ενταθεί ύστερα από τα γεγονότα της Νομικής (Φεβρουάριος 1973) και θα αποκορυφωθεί μετά από την εκδήλωση του κινήματος του Ναυτικού. Πολύ συνοπτικά το τελευταίο επρόκειτο για την προσπάθεια ενός σημαντικού τμήματος αξιωματικών του ναυτικού να ανατρέψουν τη δικτατορία και να παραδώσουν την εξουσία στο Βασιλιά και στους πολιτικούς. Τόσο ο Κωνσταντίνος όσο και μια σειρά συντηρητικών πολιτικών (Καραμανλής, Αβέρωφ, Γαρουφαλιάς) είχαν ενημερωθεί για τις προετοιμασίες που ετοιμάζονταν. Ο Καραμανλής ήταν επιφυλακτικός αλλά οι υπόλοιποι ήταν θετικοί. Ωστόσο το μεγαλύτερο πρόβλημα για τους κινήματιες ήταν η αδυναμία μύησης ενός ευρέως φάσματος αξιωματικών από τους δύο άλλους κλάδους (Στρατού Ξηράς και Αεροπορίας). Μόνο του το Ναυτικό ήταν αδύνατο να κατορθώσει να επιβληθεί στη στρατιωτική δικτατορία. Σε κάθε περίπτωση, ωστόσο, το κίνημα δεν μπόρεσε ποτέ να αναμετρηθεί με την πρόκληση αυτή γιατί λίγο πριν από την έναρξή του είχαν διαρρεύσει πληροφορίες στους κόλπους του καθεστώτος και τελικά όλες οι ενέργειες ακυρώθηκαν. Στις 25 Μαΐου 1973 η Κυβέρνηση ανακοίνωσε πως ματαίωσε την «οπερετική», όπως τη χαρακτήρισε, στασιαστική κίνηση αξιωματικών του Ναυτικού. Μόνο ένα πλοίο, το Βέλος, διέφυγε στην Ιταλία, ενώ μερικές δεκάδες αξιωματικών και πολιτών παραπέμφθηκαν με τις κατηγορίες της «ένωσης σε στάση» και της «αρωγής σε στάση», αδικήματα τα οποία πολύ σύντομα αμνηστεύτηκαν.

Το ζήτημα με το κίνημα του Ναυτικού δεν είναι τόσο η περιορισμένη δυνατότητα που είχε να ανατρέψει τη χούντα, αλλά κυρίως το ότι σε συνδυασμό με την έλευση της οικονομικής κρίσης αλλά και τις κινητοποιήσεις των φοιτητών, τμήματα των ενόπλων δυνάμεων βρέθηκαν να αμφισβητούν ξανά (η πρώτη φορά ήταν το Βασιλικό κίνημα του Δεκεμβρίου του 1967), την πολιτική εξουσία του Στρατού. Το βασιλικό όμως κίνημα δεν αποτέλεσε, στην πραγματικότητα, παρά μια μάχη οπισθοφυλακών του Θρόνου απέναντι στους Συνταγματάρχες που ήλεγχαν το συσχετισμό δύναμης. Αντίθετα το 1973 βρίσκει το καθεστώς σε απαρχή κρίσης. Το κίνημα του ναυτικού δεν συμβολίζει το «παλιό» αλλά το «νέο» που ξεπηδά μέσα από τις αντιφάσεις του «παλιού» που δεν είναι πια η βασιλική εξουσία αλλά το καθεστώς των Συνταγματαρχών.

5. Η απόπειρα αυτομετασχηματισμού

Οι παραπάνω εξελίξεις θα οδηγήσουν στην ανάγκη πολιτικού αυτομετασχηματισμού της δικτατορίας. Ήταν απαραίτητο να υπάρξει μια νομιμοποίηση η οποία θα οδηγούσε στην άρση των αδιεξόδων του κράτους έκτακτης ανάγκης και στην ομαλή αναπαραγωγή του καθεστώτος (Βερναρδάκης - Μαυρίης 1986: 47). Για το λόγο αυτό θα επιλεγεί η πολιτική της λεγόμενης φιλελευθεροποίησης, την οποία άλλωστε είχε επαγγελθεί το καθεστώς σχεδόν από την πρώτη στιγμή μετά την 21η Απριλίου και η οποία θα υλοποιούνταν σε δύο στάδια. Το πρώτο στάδιο περιλάμβανε την κατάργηση της Βασιλείας, την εκλογή του ισχυρού άντρα της δικτατορίας Γ. Παπαδόπουλου στη θέση του Προέδρου της Δημοκρατίας και την ενεργοποίηση του Συντάγματος του 1968. Το δεύτερο στάδιο περιλάμβανε την ανάθεση της Κυβέρνησης σε πολιτικούς με Πρωθυπουργό τον Σ. Μαρκεζίνη που είχε διατελέσει Υπουργός στη δεκαετία του '50 και ηγούνταν, προδικτατορικά, του μικρού κόμματος των Προοδευτικών. Η νέα Κυβέρνηση θα είχε το καθήκον να προετοιμάσει το έδαφος για εκλογές μέσα στο 1974.

Η τάση αυτή συνάντησε τη δυσπιστία των πιο συντηρητικών - φασιζόντων κύκλων του καθεστώτος, ωστόσο κατόρθωσε να αποτελέσει ηγεμονική πολιτική κατεύθυνση τόσο στο εσωτερικό της ελληνικής αστικής τάξης (η οποία κατανόουσε πως δεν θα μπορούσε να ευοδωθεί η στρατηγική επιλογή της ένταξης στην ΕΟΚ⁵ κάτω από ένα ανοιχτά δικτατορικό καθεστώς) όσο και της πλειοψηφίας του σώματος των Ελλήνων αξιωματικών. Αυτό δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση δεδομένου ότι η συγκεκριμένη μεταρρύθμιση σε καμία περίπτωση δεν έθετε σε κίνδυνο τη θέση του Στρατού στο σύστημα εξουσίας.

Αλλά ως τα δούμε όλα αυτά λίγο πιο αναλυτικά. Στις 8 Ιουνίου 1973 δόθηκαν στη δημοσιότητα οι βασικές αρχές του νέου πολιτεύματος οι οποίες ενσωματώθηκαν στο Ψήφισμα το οποίο αποτελούσε και το αντικείμενο δημοψηφίσματος που είχε προκηρυχθεί για τις 29 Ιουλίου 1973. Το βασικό στοιχείο που χαρακτήριζε τη μετάβαση από τη Βασιλευόμενη στην Προεδρική Δημοκρατία ήταν ο υπερκυρίαρχος ρόλος του Προέδρου σε συνδυασμό με τη στεγανοποίηση πλευρών της εξουσίας του Στρατού. Ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας διόριζε μόνος του, χωρίς να είναι υποχρεωμένος να λάβει υπόψη τις προτάσεις του

⁵ Η Ελλάδα είχε υποβάλει από το 1961 αίτημα ένταξης στην ΕΟΚ και ουσιαστικά η κήρυξη της δικτατορίας είχε ως αποτέλεσμα τη διακοπή των διαπραγματεύσεων.

Πρωθυπουργού, τους Υπουργούς Εθνικής Άμυνας, Δημόσιας Τάξης και Εξωτερικών, οι οποίοι ήταν υπεύθυνοι απέναντί του και όχι προς το Κοινοβούλιο. Αποτελούσε τον Ανώτατο Αρχηγό των Ενόπλων Δυνάμεων, διόριζε τον αρχηγό των ενόπλων δυνάμεων καθώς και τους αρχηγούς των τριών όπλων. Σε όλα αυτά τα πεδία ήταν ο μόνος που μπορούσε να νομοθετεί με διατάγματα που είχαν ισχύ νόμου ενώ η Βουλή δεν είχε την εξουσία παρά να διατυπώνει κατευθυντήριες γραμμές ή να ψηφίζει κανόνες δευτερεύουσας σημασίας. Επιπρόσθετα ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας ήταν εκείνος που καθόριζε το ύψος του προϋπολογισμού και την κατανομή των πιστώσεων της εθνικής άμυνας, της δημόσιας τάξης και της εξωτερικής πολιτικής. Η Βουλή μπορούσε να εναντιωθεί στις αποφάσεις του μόνο ύστερα από απόφαση των 2/3 των εκλεγμένων μελών (Αλιβιζάτος 1983: 313). Ταυτόχρονα ο Πρόεδρος της Δημοκρατίας μπορούσε να θέσει σε εφαρμογή το νόμο «περί καταστάσεως πολιορκίας» και να αναστείλει τις κυριότερες συνταγματικές διατάξεις για τις ελευθερίες, μέσω προεδρικού διατάγματος, για ένα μήνα χωρίς πρωθυπουργική προσυπογραφή ή για δύο μήνες ύστερα από πρόταση της Κυβέρνησης και σύμφωνη γνώμη του Συμβουλίου του Έθνους για λόγους σοβαρής διαταραχής και έκδηλης απειλής κατά της δημόσιας τάξης και της ασφάλειας του Κράτους από εσωτερικούς κινδύνους χωρίς τη σύμφωνη γνώμη του Κοινοβουλίου. Σε όλα αυτά ερχόταν να προστεθεί και ο έλεγχος από τον Πρόεδρο των υπηρεσιών πληροφοριών και ιδίως της ΚΥΠ που μέχρι τότε ανήκε στην αρμοδιότητα του Πρωθυπουργού (Αλιβιζάτος 1983: 314).

Από εκεί και πέρα η υπερκυρίαρχη θέση του Προέδρου κατοχυρωνόταν και από τη σχέση του με το Κοινοβούλιο και τον Πρωθυπουργό. Ο τελευταίος ευθυνόταν όχι μόνο απέναντι στη Βουλή αλλά και απέναντι στον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, ο οποίος μπορούσε να τον ανακαλέσει οποιαδήποτε στιγμή, χωρίς τη συγκατάθεση της Βουλής. Σε σχέση με τη Βουλή ο Πρόεδρος διέθετε βέτο δύο μηνών, το οποίο την υποχρέωνε να ξανασυζητήσει ήδη ψηφισμένο νόμο και να ψηφίσει δεύτερη φορά πάνω σε αυτόν. Σε περίπτωση που συγκέντρωνε ο νόμος την απόλυτη πλειοψηφία του Κοινοβουλίου, πάλι ο Πρόεδρος είχε το δικαίωμα, εντός δύο μηνών, να τον παραπέμψει σε δημοψήφισμα και μόνο τότε όφειλε να σεβαστεί τη λαϊκή ετυμηγορία (Αλιβιζάτος 1983: 318). Τελευταίο αλλά καθόλου έσχατο ήταν η δυνατότητα που είχε ο Πρόεδρος να διορίζει είκοσι στους διακόσιους βουλευτές.

Όπως πολύ ορθά παρατηρεί ο Νίκος Αλιβιζάτος με το συγκεκριμένο θεσμικό πλαίσιο δημιουργείται διαχωρισμός μεταξύ πρωτευόντων λειτουργιών του πολιτεύματος (Ενοπλες Δυνάμεις, Εξωτερική πολιτική, εσωτερική ασφάλεια) οι

οποίες ανήκουν στο χώρο της αποκλειστικής δικαιοδοσίας του Προέδρου και «λοιπών» θεμάτων που θεωρούνται δευτερεύουσας σημασίας και αφορούν το Κοινοβούλιο (Αλιβιζάτος 1983: 319).

Σε στήριξη αυτών των νεοπαγών Προεδρικών εξουσιών ερχόταν η θέσπιση του Συνταγματικού Δικαστηρίου, ουσιαστικά ενός Υπερ-Δικαστηρίου που ήταν ανώτερο των υπολοίπων ανωτάτων δικαστηρίων και αποφάσιζε για ζητήματα όπως η εγκυρότητα των εκλογών ή η νομιμότητα των πολιτικών κομμάτων, τα μέλη του οποίου ήταν ισόβια και διορίζονταν απευθείας από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας. Ειδικότερα το Συνταγματικό δικαστήριο αποφαινόταν σχετικά με τη στέρηση των δικαιωμάτων και των ελευθεριών πολιτών που κατηγορούνταν για «καταχρηστική» άσκησή τους, για τη διάλυση πολιτικών κομμάτων, για την έγκριση των καταστατικών των πολιτικών φορέων, για τον έλεγχο της διεξαγωγής των βουλευτικών εκλογών (Αλιβιζάτος 1983: 669).

Όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό με τη συγκεκριμένη συνταγματική μεταρρύθμιση, αυτό που επιτυγχανόταν ήταν μια προεδροκεντρική καρικατούρα κοινοβουλευτισμού. Η πραγματική εξουσία βρισκόταν στα χέρια του Προέδρου, ενώ παρέμενε ενεργή και πανταχού παρούσα η εξουσία του Στρατού. Στην πραγματικότητα αυτό που γινόταν ήταν η εξάλειψη ορισμένων ενδιάμεσων κόμβων στη σχέση Πολιτικής Εξουσίας και Στρατού και η έντονη αναβάθμιση του ρόλου του Προέδρου. Στις συγκεκριμένες συνθήκες αυτό σήμαινε πως ο Παπαδόπουλος, αντιλαμβανόμενος το κλίμα βαθιάς δυσανεξίας που έχει αρχίσει να διαπερνά όλη τη χώρα, θυσιάζει μια σειρά στενών συνεργατών του (Μακαρέζος, Πατακός) έτσι ώστε να μπορέσει να δώσει στην εξουσία του στρατού ένα επικάλυμμα νομιμοποίησης. Βεβαίως με αυτό τον τρόπο ο ίδιος ως πρόσωπο, γίνεται ακόμα πιο ισχυρός, δημιουργώντας μια κατάσταση *primus solus* από την οποία εξοβελίζονται οι άνθρωποι που αποτέλεσαν τους στυλοβάτες τους καθεστώτος (Μακαρέζος, Παττακός, Μπαλόπουλος, Ασλανίδης κ. ά.).

6. Το νόθο πολιτειακό δημοψήφισμα και η συγκρότηση της δοτής κυβέρνησης Μαρκεζίνη

Στις 29 Ιουλίου 1973 έλαβε χώρα το προκηρυχθέν δημοψήφισμα με τελικό αποτέλεσμα 78,4% υπέρ του νέου Συντάγματος και μόλις 21,6% κατά. Φυσικά επρόκειτο για ένα νοθευμένο αποτέλεσμα. Η νοθεία πραγματοποιήθηκε για να υπάρξει νομιμοποίηση απέναντι στην άρνηση του συνόλου σχεδόν του πολιτικού κόσμου να αποδεχθεί αυτή τη διαδικασία η οποία είχε πλήρως τη σφραγίδα του καθεστώτος. Το καθεστώς δεν επιθυμούσε την πραγματοποίηση ενός δημο-

ψηφίσματος που θα επέτρεπε να υπερισχύσει το «όχι». Σε μια τέτοια περίπτωση θα υπήρχε νομιμοποιημένη αμφισβήτηση του συνολικού δικτατορικού πλαισίου. Και για τη διασφάλιση του επιθυμητού για το καθεστώς αποτελέσματος έπρεπε με κάθε τρόπο να επικρατήσει το «να».

Έτσι για πρώτη φορά ως δικαστικοί αντιπρόσωποι διορίστηκαν αντί νομικών δημόσιοι υπάλληλοι, απόλυτα εξαρτημένοι από τις επιθυμίες των προϊσταμένων τους.⁶ Οι εφορευτικές επιτροπές δεν κληρώνονταν αλλά διορίζονταν από τον Πρόεδρο των πρωτοδικών της περιοχής μέσα από ένα μικρό πίνακα ατόμων που είχε προγενέστερα καταρτίσει ο Νομάρχης. Σε περίπτωση, δε, απουσίας του δικαστικού αντιπροσώπου μπορούσαν να τον αντικαταστήσουν τα μέλη της διορισμένης εφορευτικής επιτροπής ενώ ως γραμματέας μπορούσε να οριστεί κάποιος από τους κυβερνητικά διορισμένους δήμαρχους και κοινοτάρχες. Ταυτόχρονα απαγορεύτηκε η παρουσία εντός των εκλογικών τμημάτων αντιπροσώπων του «όχι» ενώ τα ψηφοδέλτια ήταν διαφορετικού χρώματος, (λευκό για το «να», γαλανό για το «όχι»), με αποτέλεσμα όποιος επέλεγε το «όχι» να γίνεται εύκολα αντιληπτός (Κανελλόπουλος 1987: 158). Υπήρχε διαφορετικό χρώμα φακέλων και ψηφοδελτίων για όσους ψήφιζαν βάσει ειδικών καταστάσεων (στρατιωτικοί, δημόσιοι υπάλληλοι κλπ.) (Κανελλόπουλος 1987: 166). Τα άκυρα ψηφοδέλτια δεν καταχωρούνταν σε ειδικό πίνακα με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η χωρίς όριο νοθεία του αποτελέσματος. Οι ενστάσεις δεν μπορούσαν να διατυπωθούν κατά τη διάρκεια της ψηφοφορίας αλλά μόνο μετά τη διαλογή και μόνο μέσω κοινοποίησης δια δικαστικών επιμελητών προς τον Άρειο Πάγο και τις κατά τόπους Εισαγγελίες. Από την άλλη ο Άρειος Πάγος είχε το δικαίωμα μόνο του τυπικού ελέγχου της τηρήσεως του σχετικού νόμου περί της πραγματοποίησης του δημοψηφίσματος και δεν μπορούσε να υπεισέλθει σε σειρά ουσιαστικών ζητημάτων όπως η απρόσκοπτη δημόσια συζήτηση, η ισότιμη χρήση της τηλεόρασης και του ραδιοφώνου, η δυνατότητα πραγματοποίησης ανοιχτών δημόσιων συγκεντρώσεων (Κανελλόπουλος 1987: 159). Κι αυτό όταν οι υποστηρικτές του «να» πραγματοποιούσαν ανεμπόδιστα εκδηλώσεις, στις οποίες ήταν υποχρεωτική η παρουσία των δημοσίων υπαλλήλων, και είχαν απεριόριστες δυνατότητες προβολής των απόψεών τους με κάθε μέσο.⁷

6 Είναι χαρακτηριστικό πως από τους 7.800 δικηγόρους που ήταν εγγεγραμμένοι στο Πρωτοδικείο Αθηνών μόλις μερικές εκατοντάδες διορίστηκαν.

7 Χαρακτηριστική του εύρους της νοθείας που εφαρμόστηκε ήταν η καταγγελία 43 ψηφοφόρων του χωριού Άγιος Ηλίας Μεσολογγίου πως ενώ άπαντες είχαν ψηφίσει υπέρ του «όχι» στο εκλογικό τμήμα του χωριού τους τελικά στην κάλπη βρέθηκαν υπέρ του όχι μόνο 24 ψηφοδέλτια (Κανελλόπουλος 1987: 191).

Όλα αυτά τα στοιχεία δεν εμπόδισαν την ολομέλεια του Αρείου Πάγου να εγκρίνει το αποτέλεσμα του Δημοψηφίσματος στις 17 Αυγούστου και στις 20 Αυγούστου 1973 ο Γ. Παπαδόπουλος ορκίστηκε Πρόεδρος της Δημοκρατίας. Με την ανάληψη των καθηκόντων του ο Παπαδόπουλος, στην προσπάθειά του να αποσπάσει στοιχεία συναίνεσης, ανακοίνωσε την παροχή γενικής αμνηστίας στους πολιτικούς κρατούμενους καθώς και την άρση του στρατιωτικού νόμου. Με αυτές τις ενέργειες ήθελε να κάνει φανερή τη διαφορά σε σχέση με το παρελθόν. Στη συνέχεια προχώρησε σε συναντήσεις με τον Σπύρο Μαρκεζίνη με σκοπό την ανάθεση σε αυτόν της πρωθυπουργίας. Πράγματι στις 8 Οκτωβρίου ο Μαρκεζίνης σχημάτισε κυβέρνηση στην οποία δεν συμμετείχαν στρατιωτικοί αλλά αποκλειστικά πολίτες, πολλοί, όμως, εκ των οποίων είχαν διατελέσει μέλη των προηγούμενων στρατιωτικών κυβερνήσεων. Ωστόσο στην προσπάθειά του να φανεί η διαφορά, ο Παπαδόπουλος δεν έκανε πλήρη χρήση των δικαιωμάτων που του έδινε το νέο Σύνταγμα και παραχώρησε αρκετές επιπλέον αρμοδιότητες στον Μαρκεζίνη (προϋπολογισμοί υπουργείων Άμυνας, Εξωτερικών και Δημοσίας Τάξεως καθώς και πλήρη δικαιοδοσία για το Υπουργείο των Εξωτερικών). Βεβαίως δεν ήταν παρά μια τακτικού χαρακτήρα κίνηση. Όποια στιγμή ήθελε ο Παπαδόπουλος μπορούσε να την ανακαλέσει (Γρηγοριάδης 1975 Γ': 33-34). Κατά συνέπεια ο Μαρκεζίνης ήταν υποχρεωμένος να κινηθεί εντός πολύ στενών περιθωρίων. Αποδεχόμενος και ο ίδιος πως η εξουσία του ήταν «δοτή» και όχι αιρετή έπρεπε να πολιτευτεί μεταξύ των ορίων που έθετε το καθεστώς και της προσπάθειάς του να χρωματίσει με ένα πιο κοινοβουλευτικό τόνο το χαρακτήρα της κυβέρνησής του. Έτσι θα αναφέρει πως επιθυμούσε την νομιμοποίηση του ΚΚΕ, ότι σε περίπτωση που στις εκλογές υπερίσχυαν οι αντικαθεστωτικές δυνάμεις θα έπρεπε να υπάρξει ένας συμβιβασμός μεταξύ Προέδρου και Κοινοβουλίου, πως θα ηγούνταν εκστρατείας κατά των αρμοδιοτήτων του Συνταγματικού Δικαστηρίου.

Το ενδιαφέρον είναι πως σημαντικό τμήμα του πολιτικού κόσμου εμφανίστηκε θετικό απέναντι στην προσπάθεια αυτομετασχηματισμού του καθεστώτος. Χωρίς να αγνοούνται οι δικλίδες ασφαλείας που προέβλεπε το νέο Σύνταγμα, εκτιμήθηκε πως η Κυβέρνηση Μαρκεζίνη θα μπορούσε να οδηγήσει σε μια πολιτικοποίηση της δικτατορίας η οποία θα συντελούσε στο σχηματισμό ενός νέου κοινοβουλευτικού καθεστώτος σε ισορροπημένη σχέση με το Στρατό (Αβέρωφ, Ράλλης, Στεφανόπουλος). Σε αυτή την περίπτωση και ο ρόλος του αστικού πολιτικού προσωπικού θα αναβαθμιζόταν αλλά και θα αποκλειόταν το ενδεχόμενο μιας πιο ριζοσπαστικής μεταστροφής. Πρέπει να σημειωθεί πως ακόμα και εκείνοι οι αστοί πολιτικοί, π.χ. ο πρώην Πρωθυπουργός Κ. Καραμαν-

λής, που δεν συναίνεσαν ανοιχτά στη λύση Μαρκεζίνη, στην ουσία υιοθέτησαν μια στάση αναμονής και ευμενούς ουδετερότητας. Πέρα, όμως, από τη μεγάλη πλειοψηφία των αστών πολιτικών θετικά διακείμενο ήταν και το ΚΚΕ εσωτερικού πιστεύοντας πως η εμπλοκή του λαϊκού παράγοντα σε μια εκλογική διαδικασία θα λειτουργούσε ενισχυτικά για τις πολιτικές ελευθερίες και αποσταθεροποιητικά για την ισχύ του Στρατού. Αντίθετα το ΚΚΕ και το ΠΑΚ του Α. Παπανδρέου αρνήθηκαν να νομιμοποιήσουν την επίφαση δημοκρατίας που προέβαλε ένα καθεστώς που στην ουσία του παρέμενε αναλλοίωτο. Προς τιμήν τους εντελώς αντίθετοι στη «φιλελευθεροποίηση» παρέμεναν οι Π. Κανελλόπουλος και Γ. Μαύρος.

7. Η δυναμική της εξέγερσης του Πολυτεχνείου και η πτώση του Παπαδόπουλου

Όλοι οι σχεδιασμοί και οι αντιδράσεις των διαφόρων κέντρων εξουσίας θα μείνουν εκκρεμείς από τη στιγμή που θα ξεσπάσουν τα γεγονότα της εξέγερσης του Πολυτεχνείου. Η εξέγερση του Πολυτεχνείου συγκροτεί πραγματική τομή για τη νεότερη ελληνική πολιτική ιστορία και θα αποτελέσει την αρχή του τέλους για τη δικτατορία. Συμπυκνώνει τη λαϊκή δυσανεμία γύρω από την ένταση των οικονομικών ανισοτήτων και την ανάγκη εγκαθίδρυσης των πολιτικών ελευθεριών. Το πιο ενδιαφέρον στοιχείο δεν είναι η ανατροπή της διαδικασίας «φιλελευθεροποίησης» και η πτώση του Παπαδόπουλου (25/11/73) ύστερα από επιτυχημένο πραξικόπημα του Ιωαννίδη, αλλά η κοινωνική δυναμική που προέκυψε από την εξέγερση, που κατέστησε απαγορευτική οποιαδήποτε διαδικασία συνδιαλλαγής με τη χούντα. Η ωμή βία που χρησιμοποιήθηκε έκανε σαφές πως η αλλαγή του καθεστώτος θα έπρεπε να έχει τα χαρακτηριστικά της τομής σε σχέση με το παρελθόν.

Ουσιαστικά μέσω του Πολυτεχνείου όλο το πολιτικό προσωπικό μετατοπίζεται δυνάμει προς τα αριστερά. Είναι εμφανές πως ό,τι νέο προέκυπτε δεν θα είχε καμία σχέση με το μετεμφυλιακό κράτος των πολυεπίπεδων πολιτικών αποκλεισμών, της ανέχειας και της περιθωριοποίησης του μισού ελληνικού πληθυσμού που δεν συντασσόταν με τη συντηρητική Δεξιά. Το ερώτημα είναι πόσο αριστερά μπορούσε να πάει η κατάσταση. Εδώ είναι εμφανές πως οι πάσης φύσεως δυνάμεις της Αριστεράς πιάνονται εξαπίνης. Δεν μπορούν να προβλέψουν τα γεγονότα –πόσο μάλλον να στρέψουν τις εξελίξεις σε κάτι διαφορετικό από τη δημιουργία του «Κράτους Δικαίου». Το ΠΑΚ αναφέρεται στην ανάγκη ένοπλου αγώνα μόνο που πουθενά μέσα από τις πρακτικές του δεν φαί-

νεται πως αυτό μπορεί να γίνει εφικτό. Το ΚΚΕ εσωτερικού βρέθηκε να υποστηρίζει τη φιλελευθεροποίηση, ενώ το ΚΚΕ κατήγγειλε την κατάληψη του Πολυτεχνείου ως έργο προβοκατόρων! Όσον αφορά την άκρα Αριστερά, αφενός ήταν τόσο πολυδιασπασμένη και με περιορισμένη εμβέλεια που αδυνατούσε να εκπονήσει ένα συγκεκριμένο πολιτικό σχέδιο και αφετέρου προσπαθούσε, όπως και η υπόλοιπη Αριστερά, να συνέλθει από τα συντριπτικά κατασταλτικά χτυπήματα και τις μαζικές συλλήψεις που ακολούθησαν την εξέγερση του Πολυτεχνείου. Η έλλειψη πολιτικής κατεύθυνσης από το σύνολο της Αριστεράς θα συμβάλει και στην αδυναμία, η ρήξη με τους αστικούς σχεδιασμούς που δημιουργεί το Πολυτεχνείο, να λάβει τη μορφή επαναστατικής κρίσης.

Σε ό,τι αφορά το επίπεδο των ιστορικών εξελίξεων, η αλλαγή φρουράς στο δικτατορικό καθεστώς σφραγίστηκε με το διάγγελμα των ενόπλων δυνάμεων της 25ης Νοεμβρίου όπου μεταξύ άλλων αναφερόταν πως μέσω των πολιτικών της Κυβέρνησης Μαρκεζίνη «[...] Επεδιώκετο η εκτροπή των Ενόπλων Δυνάμεων από της εθνικής αποστολής των και η χρησιμοποίησίν των εις μίαν εκλογικήν σκηνοθεσίαν ταπεινώσεως του λαού μας [...]» και γι' αυτό το λόγο «αι Ένοπλοι Δυνάμεις του Έθνους υπέκουν εις τον υπέρτατον νόμον της σωτηρίας της πατρίδος και σύμμορφούμεναι προς τας συνταγματικάς επιταγάς αποφάσισαν να αναλάβουν την ευθύνη της αντιμετώπισεως των νέων απειλών, της διαλύσεως της κρατούσης συγχύσεως και της πλήρους εκκαθαρίσεως της καταστάσεως» (αναφέρεται στο Γρηγοριάδης 1975 τ. Γ': 131).⁸

Θα πρέπει να σημειωθεί πως η επιτυχία του Ιωαννίδη, οφείλεται, σε ένα βαθμό, σε οργανωτικούς λόγους και συνδέεται με την ίδια την πορεία του «αόρατου» Δικτάτορα. Ξεκίνησε από τη διεύθυνση σπουδών της Σχολής Ευελπίδων (θέση από την οποία μπορούσε να ασκεί πολύ σημαντική επιρροή στους νεότερους αξιωματικούς) και στη συνέχεια τοποθετήθηκε στην ΕΣΑ, την οποία συγκρότησε σε πλήρως οργανωμένη στρατιωτική μονάδα που ασκούσε τρομοκρατία μέσα στο στράτευμα αλλά και καταπίεση και καταστολή στους πολίτες. Κομβική σημασία είχε και η διοίκηση από τον Ιωαννίδη της ΔΑΣ (Διεύθυνση

8 Για να καταλάβουμε το πλαίσιο μέσα στο οποίο διεξήχθη η συνομοσία αρκεί η μαρτυρία του Αρχηγού της Αεροπορίας αντιπτεράρχου Παπανικολάου ο οποίος σε απόρρητη έκθεσή του αναφέρει πως μνηήθηκε από τον τότε Διοικητή Στρατιάς και μετέπειτα Πρόεδρο της Δημοκρατίας Φαίδωνα Γκαζίκη. Οι λόγοι που προβλήθηκαν για την ανάγκη πραγματοποίησης του πραξικοπήματος ήταν οι ακόλουθοι: Άμεση συγκράτηση της χώρας από το χάος στο οποίο οδηγείται από το καθεστώς και αποφυγή συσσώρευσης πρόσθετων δεινών και πρόληψη συμφορών αντίστοιχων με αυτή του Πολυτεχνείου, διαφύλαξη του ρόλου των Ενόπλων Δυνάμεων και ανάκτηση του κύρους τους (Ψυχάρης 1975: 206-207).

Ασφάλειας Στρατού) καθώς και η διοίκηση του 1ου επιτελικού γραφείου του Γενικού Επιτελείου, θέση που τον βοήθησε στο να επιτελεί τη λειτουργία του προσωπάρχη του επιτελείου και κατά συνέπεια να το ελέγχει άμεσα.⁹ Το αποτέλεσμα ήταν ότι στα τέλη του 1973 οι 150-200 θέσεις-κλειδιά στο στράτευμα ελέγχονταν πλήρως από τον Ιωαννίδη (Χαραλάμπης 1985: 259).

Συνολικά ιδωμένη η πρωτοβουλία του Ιωαννίδη για νέο πραξικόπημα και σκλήρυνση του καθεστώτος δεν μπορεί να χαρακτηριστεί παρά ως μια βοναπαρτιστική κίνηση σε μια στιγμή όπου καμιά από τις υπάρχουσες κοινωνικές δυνάμεις δεν ήταν σε θέση να επιβάλει τη θέλησή της, δεδομένου πως από τη μια το μπλοκ εξουσίας δεν καταφέρνει να εκπονήσει ένα σχέδιο ομαλής μετάβασης στον κοινοβουλευτισμό και από την άλλη οι λαϊκές δυνάμεις περιορίζονται στην αυθόρμητη άρνηση του καθεστώτος.

8. Ο τυχοδιωκτισμός στην Κύπρο και η πτώση της Δικτατορίας.

Τόσο η έλλειψη πολιτικής υποστήριξης, όσο και η εμφάνιση και στην Ελλάδα των συνεπειών της πετρελαϊκής κρίσης, θα οδηγήσουν τον Ιωαννίδη στην άμεση στρατιωτική επέμβαση στην Κύπρο με πρώτο σκοπό την αντικατάσταση του εκλεγμένου Προέδρου Μακαρίου με τον Ν. Σαμψών, άνθρωπο πλήρως ελεγχόμενο από το Καθεστώς των Αθηνών. Μ' άλλα λόγια, το «πραξικόπημα» στο νησί μπορεί να ερμηνευτεί μόνο ως μια μορφή «εφόδου προς τα εμπρός» του Ιωαννίδη, στην προσπάθειά του να εδραιώσει την εξουσία του στην Ελλάδα. Πρόκειται για μία κίνηση που σε περίπτωση επιτυχίας της θα είχε σημαντικότητα πολιτικά, ιδεολογικά, στρατιωτικά, οικονομικά και εθνολογικά αποτελέσματα:

- Πολιτικά, γιατί μία ενδεχόμενη επέκταση των γεωγραφικών συνόρων της χώρας που θα συνοδευόταν με λύση του γόρδιου δεσμού του Κυπριακού θα προσέδιδε στη χούντα, υπολόγιζε ο Ιωαννίδης, την πολυπόθητη λαϊκή υποστήριξη.

- Ιδεολογικά, γιατί επεκτεινόταν η ελληνική επικράτεια και μάλιστα σε βάρος του «προαιώνιου» εχθρού της χώρας, της Τουρκίας

9 Όπως αναφέρει ο στενός συνεργάτης του Ιωαννίδη Παπαποστόλου σε συνέντευξή του προς τον Γ. Μαρή: «Το Α' Γραφείο είναι γραφείο προσωπικού. Σε ομαλές περιπτώσεις ο διευθυντής τους είναι όργανο του αρχηγού του Επιτελείου και γενικά της ηγεσίας. Στις ανώμαλες της 21ης Απριλίου και με την εύνοια του Γ. Παπαδόπουλου, ο διευθυντής του Α' γραφείου είχε υποκαταστήσει τον Αρχηγό. Ο Ιωαννίδης έκανε τις τοποθετήσεις στις θέσεις-κλειδιά και φρόντιζε να τοποθετεί σ' αυτές τους ανθρώπους του» (αναφέρεται στο Γρηγοριάδης 1975 τ. Γ': 12).

- Στρατιωτικά, γιατί ο έλεγχος του νησιού αποδίδει σημαντικά πλεονεκτήματα τόσο σε ό,τι αφορά την πρόσβαση στη Μ. Ανατολή, τη Β. Αφρική αλλά και στην ίδια την Τουρκία.

- Οικονομικά, γιατί η Κύπρος λόγω της θέσης της αποτελεί σημαντικότατο εμπορικό και χρηματιστηριακό κόμβο.

- Εθνολογικά, τέλος, γιατί η σχεδιαζόμενη ένωση Ελλάδας-Κύπρου θα επέφερε και την απορρόφηση των Τουρκοκυπρίων από το ελληνικό κράτος.

Ωστόσο, ο Ιωαννίδης δρώντας κάτω από την πίεση που δημιουργούσε η εσωτερική κατάσταση δεν έλαβε υπόψη του μία σειρά από πολύ σημαντικούς παράγοντες:

α) Την αντίδραση της Τουρκίας, που ήδη είχε αρχίσει να επιδιώκει μια αναβάθμιση της θέσης της στην ιμπεριαλιστική αλυσίδα και διεκδικούσε μια τροποποίηση της ισορροπίας δυνάμεων με την Ελλάδα και κατά συνέπεια δεν μπορούσε σε καμία περίπτωση να ανεχθεί μια τόσο βίαιη ενίσχυση της ελληνικής θέσης.

β) Την αντίδραση της Βρετανίας που δεν αντιτάχθηκε στα σχέδια της Τουρκίας για μονομερή επέμβαση με στόχο την «επαναφορά στη νομιμότητα».

γ) Το ρόλο που θα επεδίωκαν να έχουν οι ΗΠΑ, που δεν επιθυμούσαν να δυσμενηθεί ένας τόσο σημαντικός σύμμαχός τους όπως η Τουρκία, η οποία ήδη αντιμετωπιζόταν ως κρίσιμος κόμβος για την αμερικανική στρατηγική στη ευρύτερη περιοχή της Μέσης Ανατολής. Κάτω από αυτό το πρίσμα, η υποτίμηση της αμερικανικής υποστήριξης προς την Τουρκία ήταν και ένα από τα βασικότερα λάθη του καθεστώτος Ιωαννίδη στο χειρισμό του όλου ζητήματος.

δ) Την αντίδραση της διεθνούς κοινής γνώμης.

ε) Το δυσμενή συσχετισμό δύναμης μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας και την αδυναμία των ελληνικών δυνάμεων να διαχειριστούν οποιοδήποτε ενδεχόμενο μεγάλης στρατιωτικής σύγκρουσης με την Τουρκία.

στ) Την άρνηση των Ελληνοκύπριων να αποδεχθούν τη βίαιη ανάμιξη της Ελλάδας στα κυπριακά πράγματα.

Η τουρκική εισβολή, που ακολούθησε την επέμβαση κατά του Μακάριου, έφερε την Ελλάδα μπροστά στο ενδεχόμενο ταπεινωτικής ήττας, με συνέπειες άγνωστες για τη μορφή και τις σχέσεις εξουσίας που θα χαρακτήριζαν τον ελλαδικό χώρο. Η αδυναμία απάντησης στην τουρκική εισβολή από την πλευρά του Στρατού, σήμανε και το τέλος της κυριαρχίας του μηχανισμού αυτού. Διότι από τη στιγμή που αδυνατούσε να επιτελέσει τη βασική αποστολή του, δηλαδή όχι απλώς την επέμβαση στην Κύπρο αλλά ακόμα και την υπεράσπιση του εθνικού εδάφους, αυτόματα υπονομευόταν ο συνολικός ρόλος του. Ταυτόχρονα, η

αναγκαστική προσφυγή στην καθολική επιστράτευση, απειλούσε να αλλάξει την ισορροπία δυνάμεων μέσα στο στρατιωτικό μηχανισμό (Χαραλάμπης 1985: 333) και να οπλίσει το μεγαλύτερο μέρος των αρκετά ριζοσπαστικοποιημένων νεολαίων, φοιτητών, και νέων εργαζομένων. Κατά συνέπεια, δημιουργήθηκε η ανάγκη ανάδειξης ενός νέου πολιτικού κέντρου που να συμπυκνώνει την ενότητα της κρατικής εξουσίας και να εξασφαλίζει την αναπαραγωγή της (Βερναρδάκης - Μαυρή 1986). Αυτό δεν μπορούσε να είναι άλλο από τη συγκρότηση κοινοβουλευτικής κυβέρνησης. Η αστική τάξη ήταν αναγκασμένη να αποδεχθεί το τέλος των μετεμφυλιακών δομών άσκησης της εξουσίας. Μ' άλλα λόγια, η ηγεμονική μερίδα του συνασπισμού εξουσίας (βιομηχανικό, εμπορικό και εφοπλιστικό κεφάλαιο) αντιλήφθηκε ότι δε μπορούσε πια να αποδέχεται το Στρατό ως τον κατ' εξοχήν πολιτικό της φορέα. Η κρισιμότητα της κατάστασης (κίνδυνος συρρίκνωσης των εθνικών εδαφών, πλήρης αυτονομία της στρατιωτικής ηγεσίας, όξυνση της διεθνούς οικονομικής κρίσης, ένταση των κοινωνικών αγώνων) υπαγόρευε την ανάγκη αναδιαμόρφωσης του πολιτικού πλαισίου.

Όλα αυτά θα συμπυκνωθούν στις κινήσεις που θα κάνουν ο Αρχηγός ΓΕΕΘΑ Μπονάνος και οι αρχηγοί των τριών Κλάδων: Αεροπορίας Παπανικολάου, Ναυτικού Αραπάκης και Πεζικού Γαλετσάνος. Η πρώτη ευθεία αντιπαράθεση με το καθεστώς Ιωαννίδη θα συμβεί όταν θα τεθεί το ερώτημα της κήρυξης ελληνοτουρκικού πολέμου. Συγκεκριμένα το επόμενο πρωινό της τουρκικής εισβολής σε συνεδρίαση του Μπονάνου με τους τρεις αρχηγούς και τους αντίστοιχους υπαρχηγούς, ο Α/ΓΕΕΘΑ ανακοίνωσε πως «απεφασίσθη όπως η Ελλάς κηρύξει τον πόλεμο κατά της Τουρκίας. Ζητώ τη γνώμη σας». Το ενδιαφέρον είναι το περιεχόμενο αυτής της σύντομης φράσης. Από τη μια έχουμε μια απόφαση (η οποία προήλθε από προηγούμενη συνάντηση Ιωαννίδη- Γκιζίκη¹⁰) και από την άλλη ζητούνταν η γνώμη των Αρχηγών για κάτι που ήδη είχε αποφασισθεί. Η άποψή μας είναι πως και ο ίδιος ο Μπονάνος είχε σοβαρές αμφιβολίες για το ευοίονο του εγχειρήματος και προσπάθησε με αυτό τον τρόπο να εκμαιεύσει αμφιβολίες από την πλευρά των Αρχηγών.

Όπως και να έχει το πράγμα το λόγο πήρε ο Παπανικολάου ο οποίος είπε πως εφόσον το επιτάσσει το συμφέρον της πατρίδας η Αεροπορία είναι

10 Η μαρτυρία του Μπονάνου φανερώνει πως από την αρχή της εισβολής ο Ιωαννίδης προσανατολιζόταν στην προοπτική κήρυξης πολέμου. Σε συνάντηση που είχε το πρωινό της 20ης Ιουλίου με τον Αμερικανό πρεσβευτή Χένρυ Τάσκα του δήλωσε πως: «Αν οι Τούρκοι θέλουν πόλεμο θα τον έχουν. Οι συνέπειες όμως θα βαρύνουν εσάς» (Μπονάνος 1986: 243). Δύο μέρες αργότερα όταν το υπουργικό συμβούλιο θα απορρίψει το ενδεχόμενο εξόδου της Ελλάδας από το ΝΑΤΟ ο Ιωαννίδης θα επαναλάβει στον Μπονάνο: «Τελικά η μόνη λύσις είναι ο πόλεμος με την Τουρκία» (Μπονάνος 1986: 268).

έτοιμη. Ωστόσο την επιχειρηματολογία του τη διέκοψε ο Αραπάκης, ο οποίος του υπενθύμισε πως μέχρι και την προηγούμενη μέρα τόνιζε τις ανάγκες της αεροπορίας σε υλικό και πρόσθετη ενίσχυση. Η απάντηση του Παπανικολάου ήταν πως δεδομένων των συνθηκών η αεροπορία ήταν σε πλήρη ανάπτυξη και έτοιμη να πολεμήσει διασφαλίζοντας τα μέγιστα δυνατά αποτελέσματα (Ψυχάρης 1975: 110).

Αντίθετα ο Αραπάκης όταν πήρε το λόγο τόνισε πως το Ναυτικό μέσα στις συγκεκριμένες συνθήκες δεν μπορεί να προχωρήσει σε πόλεμο. Μπορούσε να υπερασπιστεί το Αιγαίο αλλά αν συμμετείχε σε πολεμικές επιχειρήσεις στην Κύπρο τότε θα δημιουργούνταν σοβαρά κενά στην κάλυψη του Αρχιτελάγους. Για τον Αραπάκη η κατάσταση θα ήταν διαφορετική αν ήταν οι Τούρκοι που κήρυτταν τον πόλεμο. Σε αυτή την περίπτωση «[...] όλος ο στρατός ηνωμένος θα αντιμετωπίσει τον εισβολέα. Και θα έχουμε ηθική υποστήριξη του λαού. Αν όμως, εμείς κηρύξουμε τον πόλεμο είναι πολύ πιθανό ότι θα δημιουργηθεί η εντύπωση ότι η χούντα προσπαθεί κάνοντας πόλεμο να σωθεί... και τότε τι θα γίνει;» (αναφέρεται στο Ψυχάρης 1975: 111)¹¹.

Στη συνέχεια πήρε το λόγο ο Γαλετσάνος ο οποίος ήταν πολύ περιεκτικός: «Εγώ δεν είμαι έτοιμος για πόλεμο». Κι αυτό γιατί 163 βαριά άρματα μάχης βρίσκονταν στο Λεκανοπέδιο αντί να έχουν καταλάβει τις θέσεις τους στον Έβρο, ενώ η επιστράτευση βρισκόταν ακόμη εν εξελίξει. Το αποτέλεσμα ήταν να παραδεχθεί ο Μπονάνος πως δεν μπορεί να κηρυχθεί ο πόλεμος και πως θα ενημερώσει τον πρόεδρο της Δημοκρατίας Φ. Γκιζίκη (Ψυχάρης 1975: 112). Τότε αποχώρησαν οι υπαρχηγοί των τριών κλάδων που συμμετείχαν και εκείνοι στη σύσκεψη και έμειναν μόνοι τους ο Μπονάνος με τους τρεις αρχηγούς. Σύμφωνα με τις υπάρχουσες μαρτυρίες το κλίμα ήταν εκρηκτικό αφού μπροστά στις δραματικές εξελίξεις οι αρχηγοί θεωρούσαν πως αντί να αποφασίζουν εκείνοι που είχαν και τις αντίστοιχες υπευθυνότητες, αποφάσιζε ο Ιωαννίδης.¹²

11 Είναι δε πολύ αποκαλυπτικά όσα αναφέρει σε κατοπινό του κείμενο ο Αραπάκης για τη συγκεκριμένη κρίσιμη συνεδρίαση: «Τους είπα [...] ότι έπρεπε να λάβουν υπόψη ότι ουδεμία προσπάθεια είχε καταβληθεί προηγουμένως για την προετοιμασία της χώρας για πόλεμο. Πολλές μονάδες του Στρατού ήταν γύρω από την Αθήνα αντί να βρίσκονται στον Έβρο [...] Όπως δε ομολόγησε αργότερα ο ίδιος ο Μπονάνος, κατά την επίσκεψή του στον Έβρο στις 22 Ιουλίου διαπίστωσε ότι το Δ' Σώμα Στρατού δεν είχε εκτελέσει ούτε την προβλεπόμενη ναρκοθέτηση της αμυντικής γραμμής στον Έβρο, που αποτελεί στοιχειώδες μέσο άμυνας. Αντίθετα οι Τούρκοι βρίσκονταν σε πλήρη πολεμική ετοιμότητα. Στον Έβρο είχαν συγκεντρώσει επτά μεραρχίες και χίλια τετρακόσια πενήντα περίπου άρματα, όταν η Ελλάδα, μία εβδομάδα μετά τη συζήτησή μας για κήρυξη πολέμου, είχε συγκεντρώσει δύο μισι μόλις μεραρχίες και τριακόσια πενήντα άρματα!» (Αραπάκης 2000: 223).

12 Όπως πολύ σωστά έχει επισημάνει ο Δημήτρης Χαραλάμπης, η πραγματοποίηση της επιστράτευσης και η είσοδος 230.000 επίστρατων στο στρατό μετέβαλε την τυπική

Αποφασίστηκε τότε να χειραφετηθούν, με πρώτη ενέργεια την κατάργηση της κυβέρνησης Ανδρουτσόπουλου και τη μετάβαση σε πολιτική λύση μόλις σταματούσαν οι εχθροπραξίες στην Κύπρο (Ψυχάρης 1975: 114).

Πρόκειται για πολύ κρίσιμο σημείο στην ιστορική εξέλιξη. Το σύστημα Ιωαννίδη δέχεται δύο πλήγματα: αφενός δεν υιοθετείται η κήρυξη του πολέμου και αφετέρου λαμβάνεται η απόφαση για πολιτική λύση. Θα μπορούσε να είχαν αναπτυχθεί αντίρροπες τάσεις απέναντι σε αυτή τη δυναμική δεδομένης της συνέχισης της υποστήριξης μεγάλου μέρους αξιωματικών προς το πρόσωπο του Ιωαννίδη; Θεωρούμε πως αυτό θα ήταν δύσκολο. Ο Ιωαννίδης έβγαине ταπεινωμένος ύστερα από την απόφαση των Στρατηγών, στην Κύπρο οι Τούρκοι προέλαυναν, στην Αθήνα η κυβέρνηση δεν ήταν σε θέση να λάβει καμία απόφαση, ενώ στις ένοπλες δυνάμεις η γενική επιστράτευση είχε τροποποιηθεί ριζικά τους συσχετισμούς (Ψυχάρης 1975: 115-116). Στην πραγματικότητα αυτό που είχε δημιουργηθεί ήταν ένα κενό εξουσίας το οποίο αναλάμβαναν να καλύψουν οι στρατηγοί με τις πρωτοβουλίες τους.

Διαφορετικά ειπωμένο, οι δραματικές εξελίξεις και το ενδεχόμενο απώλειας εθνικού εδάφους, για πρώτη φορά από την ίδρυση του ελληνικού κράτους, συντελούσαν ώστε για μικρό, αλλά ουσιαστικό χρονικό διάστημα η τυπική ιεραρχία του στρατεύματος να λειτουργήσει σε πλαίσιο πύκνωσης του χρόνου ως πολιτικός εκπρόσωπος της αστικής τάξης. Υπό αυτό το πρίσμα ορθά ο Αραπάκης είχε διαβλέψει πως με την κήρυξη του πολέμου αυτό που επιδίωκε το Ιωαννιδικό κέντρο ήταν η δημιουργία μιας χαοτικής κατάστασης που θα βοηθούσε στο να καλυφθούν οι δικές του ευθύνες για την εξέλιξη των πραγμάτων. Γιατί, βέβαια, αν δεν είχε πραγματοποιηθεί το πραξικόπημα στην Κύπρο η Ελλάδα δεν θα βρισκόταν μπροστά σε μια εθνική ταπείνωση. Από εκεί και πέρα η μόνη εφικτή λύση ήταν ο συμβιβασμός και όχι ο πόλεμος με την Τουρκία και η άμεση μεταβίβαση της εξουσίας στους πολιτικούς, οι οποίοι θα διέθεταν ένα πλεονέκτημα που απουσίαζε από τους στρατιωτικούς: την ενεργό νομιμοποίηση από τον ελληνικό λαό. Σε ό,τι αφορά, δε, το ρόλο του Στρατού, απ' όλους τους πρωταγωνιστές γινόταν κατανοητό πως δεν θα μπορούσε πια να είναι αυτός που ήταν στο παρελθόν. Το ποιος ακριβώς θα ήταν αποτέλεσε διακύβευμα για όλο το επόμενο χρονικό διάστημα.

Σε κάθε περίπτωση μετά την ανακωχή με τους Τούρκους, η οποία ανακοινώθηκε το πρωί της 22ης Ιουλίου και που για την επίτευξή της ήταν καθοριστική

ιεραρχία ξανά σε πραγματική. Ο κύκλος Ιωαννίδη ήταν υποχρεωμένος να υπαχθεί στο θεσπισμένο σύστημα στρατιωτικής πειθαρχίας (Χαραλάμπης 195: 333-34).

η παρέμβαση του Αραπάκη και οι συνεννοήσεις του με τις ΗΠΑ και μέσω αυτών με την Τουρκία, δεδομένου πως η επίσημη κυβέρνηση ήταν εξαφανισμένη, δρομολογήθηκε η μετάβαση της εξουσίας στους πολιτικούς. Στις 23 Ιουλίου το πρωί ο Μπονάνος επισκέφτηκε τον Γκιζίκη και του δήλωσε πως δεν είναι δυνατόν στις επικείμενες διαπραγματεύσεις με την Τουρκία η Ελλάδα να αντιπροσωπευτεί από την παρούσα κυβέρνηση και γι' αυτό θα έπρεπε να πραγματοποιηθεί κυβερνητική μεταβολή και πρότεινε για πρωθυπουργό τον Π. Γαρουφαλιά.¹³ Ωστόσο τότε ο Γκιζίκης αντέδρασε και πρότεινε η νέα κυβέρνηση να οριστεί από τον πολιτικό κόσμο και όχι από τους στρατιωτικούς (Ψυχάρης 1974: 149-150). Πρόκειται αναμφίβολα για ουσιαστική μετατόπιση του Γκιζίκη, ο οποίος όχι μόνο δε δείχνει διατεθειμένος να στηρίξει τον Ιωαννίδη αλλά και δεν επιθυμούσε ανάμιξη των στρατιωτικών στη συγκρότηση της νέας κυβέρνησης. Επίσης σημαντικό θεωρούμε το γεγονός πως με τη θέση του Γκιζίκη συντάχθηκαν και οι παρόντες, μέχρι πρότινος φιλο-ιωαννιδικοί αξιωματικοί, Νίκας, Πηλιχός, Παλαίνης και Μπραβάκος. Η στάση των τελευταίων εξηγείται από το γεγονός πως ήδη από το προηγούμενο βράδυ είχαν συμφωνήσει, με μεταξύ τους συνεννοήσεις, πως χρειαζόταν πολιτική λύση και γι' αυτές τους τις θέσεις είχαν ενημερώσει τον Γκιζίκη. Ο τελευταίος συντάχθηκε με την άποψή τους αντιλαμβανόμενος και το γενικότερο πρόβλημα αλλά και το γεγονός πως ο Ιωαννίδης σταδιακά έχανε τα στηρίγματά του. Έτσι στη συνάντηση Γκιζίκη - Ιωαννίδη, στην οποία παρευρίσκονταν και τέσσερις προαναφερθέντες αξιωματικοί, στις 8 το πρωί της 23 Ιουλίου, ο Ιωαννίδης δοκίμαζε δύο εκπλήξεις: από τη μια ο Γκιζίκης του ανακοίνωνε πως χρειαζόταν πολιτική λύση και από την άλλη πως και δικοί του συνεργάτες συμφωνούσαν με τον Γκιζίκη. Τότε ο Ιωαννίδης δήλωσε τη διαφωνία του για σχηματισμό κυβέρνησης που θα την συγκροτούσαν πολιτικά πρόσωπα και αντιπρότεινε υπηρεσιακή κυβέρνηση. Τόσο όμως ο Γκιζίκης όσο και οι υπόλοιποι τέσσερις αξιωματικοί αντιτάχθηκαν σε αυτή τη λύση υποστηρίζοντας πως θα έπρεπε να συγκροτηθεί κυβέρνηση από έμπειρους πολιτικούς. Τελικά ο Ιωαννίδης θα φύγει χολωμένος από τη συνάντηση αφήνοντας να εννοηθεί πως θα αντιδρούσε με δυναμικό τρόπο. Το πρόβλημα ωστόσο

13 Όπως ο ίδιος το αναφέρει στο βιβλίο του, πλησίασε τον Γκιζίκη παρουσία του Αντισυνταγματάρχη Πηλιχού και του Ταγματάρχη Παλαίνης και του είπε: «Κύριε Πρόεδρε έρχομαι εκ μέρους των Ενόπλων Δυνάμεων, να απαιτήσω αλλαγή κυβερνήσεως. Οι αρχηγοί των Κλάδων των Ενόπλων Δυνάμεων είναι απολύτως σύμφωνοι με την πρωτοβουλία μου και αναμένουν στα Αρχηγεία τας διαταγάς μου. Ως νέον Πρωθυπουργόν, επελέξαμε τον κύριον Πέτρον Γαρουφαλιά» (Μπονάνος 1986: 279). Ο Αραπάκης στο δικό του βιβλίο υποστηρίζει πως η επιλογή Γαρουφαλιά ήταν πρωτοβουλία του Μπονάνου και οι υπόλοιποι Αρχηγοί είχαν άγνοια, εκδοχή που φαίνεται να αντανάκλα και την ιστορική αλήθεια, αφού ποτέ δεν διαψεύστηκε από κάποιον από τους πρωταγωνιστές.

για το Ιωαννιδικό κέντρο ήταν πως όχι μόνο οι στρατηγοί αλλά και μέχρι πρότινος φιλο-ιωαννιδικοί αξιωματικοί τάσσονταν υπέρ μιας μεταπολίτευσης. Φαινόταν δηλαδή πως η προοπτική αυτή αποκτούσε μια δυναμική που θα ήταν πολύ δύσκολο να ανακοπεί.

Πράγματι λίγο μετά τη συνάντηση με τον Μπονάνο στο γραφείο του Γκιζίκη προσήλθαν και οι τρεις αρχηγοί οι οποίοι επαναβεβαίωσαν την άποψή τους για σχηματισμό πολιτικής κυβέρνησης. Αφού διαπιστώθηκε η συμφωνία όλων των παρόντων αποφασίστηκε να κληθεί ο Ιωαννίδης για να του γνωστοποιηθεί η σχετική απόφαση. Πράγματι μετά από λίγο ο Ιωαννίδης προσήλθε στο γραφείο του Γκιζίκη και αφού άκουσε την απόφαση των στρατηγών¹⁴ δήλωσε τη διαφωνία του και ύστερα από αίτημα του Γκιζίκη έδωσε το λόγο της τιμής του πως δεν πρόκειται να αντιδράσει (Ψυχάρης 1975: 154-155).

Αμέσως μετά την αποχώρηση του Ιωαννίδη ο Γκιζίκης ζήτησε να κληθούν οι πολιτικοί αρχηγοί για να ξεκινήσει η διαβούλευση για το σχηματισμό πολιτικής κυβέρνησης. Πράγματι μεταξύ 13.00 και 14.00 της 23ης Ιουλίου έφθασαν στα Παλαιά Ανάκτορα, στα γραφεία του Προέδρου της Δημοκρατίας, οι Π. Κανελλόπουλος, Γ. Μαύρος, Σ. Μαρκεζίνης, Ε. Αβέρωφ, Γ. Νόβας, Στ. Στεφανόπουλος, Π. Γαρουφαλιάς και Ξ. Ζολώτας. Ο Γκιζίκης πήρε το λόγο και η τοποθέτησή του είχε δραματικούς τόνους: «Σας παρακάλεσα κύριοι να έλθετε, διότι ο τόπος διέρχεται φοβερήν κρίσιν. Δεν υπάρχει κυβέρνηση! Δεν υπάρχει πρωθυπουργός! Δεν υπάρχει Υπουργός Εξωτερικών! Έχουν εξαφανισθή. Η κατάστασις έχει φτάσει εις τραγικόν σημείον και εδώ και εις την Κύπρον. Αι ένοπλαι δυνάμεις είναι αποφασισμέναι να αποσυρθούν τελείως από κάθε πολιτικήν ευθύνην, παραδίδουσαι την εξουσίαν εις τη φυσικήν πολιτικήν ηγεσίαν του τόπου» (αναφέρεται στο Γρηγοριάδης 1975 τ. Γ': 274). Πρότεινε ωστόσο τα Υπουργεία Εθνικής Αμύνης, Δημοσίας Τάξεως και Εσωτερικών να ανατεθούν σε πρόσωπα εμπιστοσύνης των Ενόπλων Δυνάμεων. Σε αυτό το σημείο ο Γ. Μαύρος αντίδρασε έντονα και ο Γκιζίκης απέσυρε την πρόταση, ενώ σε σχετική ερώτηση διαβεβαίωσε τους παριστάμενους πως και ο Ιωαννίδης δεν πρόκει-

14 Πολύ ενδιαφέρον παρουσιάζει η τοποθέτηση του Πτέραρχου Παπανικολάου στη συγκεκριμένη συνεδρίαση η οποία φανερώνει το βαθμό απονομιμοποίησης του Ιωαννίδη: «Κύριε Ταξίαρχε, σας εγνώρισα δια πρώτην φοράν κατά την 26ην Νοεμβρίου 1973. Έλαβον μέρος εις την μεταβολήν δια το καλόν της Πατρίδος. Δεν είμαι εις θέσιν να εκτιμήσω τι καλόν επράξατε δι' αυτόν τον τόπον, πρέπει όμως να παραδεχθώτε ότι επράξατε και κακόν. Έχετε κάνει λάθος εκτιμήσεως και κατ' αυτήν την στιγμήν η Πατρίς ευρίσκεται εις τραγικήν θέσιν [...] εν ονόματι όλων των στρατευμένων παιδιών μας και ολοκλήρου της Πατρίδος, σας παρακαλώ να μας αφήσετε ησύχους να ιδώμεν πως θα εξέλθωμεν από το αδιέξοδον και να προλάβωμεν μεγαλύτερα δεινά. Σας παρακαλούμεν όλοι μας να μας αφήσετε» (Αναφέρεται στο Γρηγοριάδης 1975 τ. Γ': 264-265).

ται να αναμιχθεί στις εξελίξεις. Βλέπουμε πως παρά την πρόθεση της παράδοσης της εξουσίας στους πολιτικούς ο Στρατός, μέσω Γκιζίκη, κάνει μια ύστατη προσπάθεια να προσδιορίσει τους όρους της παράδοσης αλλά οι πολιτικοί, όπως ο Μαύρος, που δεν είχαν συνεργαστεί με τη δικτατορία, αντιλαμβάνονται πως οι συσχετισμοί έχουν πλήρως ανατραπεί και μπορούν να επιβάλουν τους δικούς τους όρους.

Στη συνέχεια της συνεδρίασης ξεκίνησε η συζήτηση για την ανεύρεση πρωθυπουργού. Ο Μαρκεζίνης πρότεινε κυβέρνηση τεchnοκρατών με ηγεσία του Ξανθόπουλου-Παλαμά και σκοπό τη γρήγορη διενέργεια εκλογών. Ο Αβέρωφ υποστήριξε τη λύση Καραμανλή αλλά ο Γκιζίκης διατύπωσε την ένσταση πως όπως να έρθει ο Καραμανλής από το Παρίσι υπήρχε ο κίνδυνος να σημειωθούν ακόμα μεγαλύτερες συμφορές στον τόπο. Τότε συμφωνήθηκε από όλους να σχηματισθεί κυβέρνηση εθνικής ενότητας από τα δύο μεγαλύτερα κόμματα (ΕΡΕ και Ένωση Κέντρου) με πρωθυπουργό τον Π. Κανελλόπουλο και Αντιπρόεδρο τον Γ. Μαύρο. Ο Γκιζίκης επιθυμούσε να ορκιστεί αμέσως η κυβέρνηση αλλά ο Μαύρος ζήτησε μια μικρή διακοπή για να διαβουλευτεί με τους φίλους του. Η συνεδρίαση διακόπηκε για δύο ώρες και όλοι οι πολιτικοί αποχώρησαν εκτός από τον Ε. Αβέρωφ. Ο τελευταίος πήγε σε μια διπλανή αίθουσα για πει νερό και στη συνέχεια σκόπευε να ξανασυναντηθεί με τον Γκιζίκη και να τον πείσει να δεχθεί τη λύση Καραμανλή. Ωστόσο πριν συμβούν όλα αυτά τον πλησίασαν ο Ταγματάρχης Χαράλαμπος Παλαιΐνης με τον Συνταγματάρχη Θωμά Νίκα. Εκεί ο Νίκας επέμεινε πως τα Υπουργεία Άμυνας, Εσωτερικών και Δημόσιας Τάξης θα έπρεπε να τα κρατήσουν στρατιωτικοί, ενώ και για τα υπόλοιπα μέλη του υπουργικού συμβουλίου θα έπρεπε να υπάρχει συναίνεση και των αξιωματικών. Ο Αβέρωφ αντέδρασε έντονα και υποστήριξε πως αν οι στρατιωτικοί δεν είναι διατεθειμένοι να παραδώσουν το σύνολο της εξουσίας τότε θα έπρεπε να αναλάβουν και τις ευθύνες για ό,τι θα συνέβαινε από εδώ και πέρα. Μετά από αυτή τη σθεναρή στάση του Αβέρωφ οι δύο αξιωματικοί αναγκάστηκαν να υπαναχωρήσουν (Γρηγοριάδης 1975 τ. Γ': 284). Η κίνηση των δύο αξιωματικών μπορεί να ενταχθεί στο πλαίσιο της προηγούμενης πρότασης του Φ. Γκιζίκη. Απλώς τώρα είναι οι πιο χαμηλόβαθμοι πρώην ιωαννινικοί αξιωματικοί που επιχειρούν να επιβάλουν το στίγμα τους στις εξελίξεις. Ωστόσο αυτό γίνεται με άναρχο και ασυντόνιστο τρόπο χωρίς προετοιμασία και χωρίς να είναι σαφές τι πραγματικά εκπροσωπούν – αντανάκλαση της χαοτικής κατάστασης που επικρατούσε στο στράτευμα. Ήταν μια ενέργεια καταδικασμένη σε αποτυχία. Είχε γίνει πια σαφές πως ο Στρατός δεν ήταν σε θέση να υπαγορεύει τις εξελίξεις.

Αμέσως μετά τη συνάντηση με τους δύο αξιωματικούς ο Αβέρωφ επέστρεψε στο γραφείο του Γκιζίκη όπου και ξαναέθεσε το ζήτημα της πρόσκλησης προς τον Καραμανλή. Ο Γκιζίκης υποχώρησε και μετά από μια σειρά από τηλεφωνήματα ο Καραμανλής ανευρέθηκε και συμφώνησε να αναλάβει τη διακυβέρνηση. Απ' ό,τι φαίνεται ο Γκιζίκης δεν είχε πρόβλημα με τη λύση Καραμανλή αλλά με τις υπαρκτές, τεχνικού χαρακτήρα, δυσχέρειες της μετάβασης του πρώην πρωθυπουργού στην Ελλάδα εκτιμώντας πως ήταν τόσο δραματική η κατάσταση ώστε ακόμη και μια ολιγόωρη καθυστέρηση θα μπορούσε να αποβεί καταστροφική.

Αν λοιπόν δεχτούμε την αγωνία του Γκιζίκη, που αποτελεί εκείνη τη στιγμή και τη μόνη μορφή «νομότυπης» πολιτικής εξουσίας, ως πραγματική, καταλαβαίνουμε γιατί ο Στρατός βρισκόταν σε τόσο δύσκολη θέση. Η επίτευξη μίας συμβιβαστικής λύσης, δηλαδή η υιοθέτηση μίας επιτηρούμενης από το Στρατό¹⁵ κοινοβουλευτικής λύσης, δεν αντιστοιχούσε στις δεδομένες ιστορικές συνθήκες, το 1974 δεν ήταν 1973. Η νέα μορφή διακυβέρνησης θα έπρεπε να έκανε έκδηλη τη διαφορά με το προηγούμενο καθεστώς.

Η λύση Καραμανλή, που θα επιλεγεί τελικά, θα είναι και η πλέον κατάλληλη για την αναπαραγωγή του δεδομένου συστήματος κοινωνικών σχέσεων.¹⁶ Ο Κ. Καραμανλής εξέφραζε αυτό που – τόσο πετυχημένα – έχει ονομαστεί

15 Το πόσο επιθυμούσε η στρατιωτική ηγεσία να φανεί πως εκείνη έβαλε τη σφραγίδα στις εξελίξεις φαίνεται και από τις δύο ανακοινώσεις που εκφωνήθηκαν εκτάκτως από την τηλεόραση. Η πρώτη ανέφερε: «Εκ του Αρχηγείου των Ενόπλων Δυνάμεων εξέδωθη η ακόλουθη ανακοίνωση: Ως γνωστοποιήθη δια προηγούμενης ανακοινώσεως της Προεδρίας της Δημοκρατίας, η χώρα αποκτά πολιτικήν κυβέρνησιν. Συνιστάται εις τον λαόν να τηρήσει την νυχθαμίαν και την αυτοκυριαρχίαν, δια το καλόν του Έθνους». Λίγο μετά ακολούθησε και δεύτερη ανακοίνωση πάλι «εκ του Αρχηγείου των Ενόπλων Δυνάμεων» σύμφωνα με την οποία: «Λόγω των επικρατουσών ειδικών συνθηκών εκ της συνεχιζομένης επιστρατεύσεως, και ίνα καταστή δυνατή η εφαρμογή υφισταμένων σχεδίων ασφαλείας, καλείται ο λαός, αντιλαμβανόμενος την σοβαρότητα των περιστάσεων, να αποφεύγη τας συγκεντρώσεις εις τας οδούς και τας πλατείας των Αθηνών και των άλλων πόλεων, οι δε συγκεντρωθέντες να διαλυθούν ησυχώς» (Γρηγοριάδης 1975 τ. Γ': 293). Με τον τρόπο αυτό ορισμένοι αξιωματικοί προσπαθούσαν να δείξουν πως εκείνοι ήταν που καθοδηγούσαν τις εξελίξεις. Είχαν την ευθύνη για τον διορισμό πολιτικής κυβέρνησης είχαν, όμως, και την ευθύνη για τη διατήρηση της τάξης που υπήρχε κίνδυνος να διασαλευτεί από τα πλήθη που μαζεύονταν στο κέντρο της Αθήνας περιμένοντας τις εξελίξεις. Σε αυτό το πλαίσιο είναι ενδεικτική και η προσπάθεια του Αραπάκη να εμφανιστεί η ηγεσία του στρατεύματος αρραγής απέναντι στις εξελίξεις και γι' αυτό απέτρεψε τους Γκιζίκη και Παπανικολάου από την αρχική τους πρόθεση της παραίτησης (Χαραλάμης 1985: 336). Ωστόσο σε κάθε περίπτωση δεν ήταν παρά κινήσεις συμβολικού χαρακτήρα. Η στρατιωτική ήττα στην Κύπρο είχε ανατρέψει πλήρως τους συσχετισμούς. Ο Στρατός είτε με παραιτήσεις είτε χωρίς παραιτήσεις της ηγεσίας του, είτε με συμβολικού χαρακτήρα ανακοινώσεις είτε χωρίς, είχε βρεθεί σε υποτελή θέση στην οργάνωση της εξουσίας.

16 Από αυτή την άποψη είναι χαρακτηριστική η στάση των μέχρι πρότινος ιωαννινικών αξιωματικών

«τομή μέσα στη συνέχεια».¹⁷ Τομή γιατί ο ερχομός του Καραμανλή σηματοδοτούσε δομικές αλλαγές στο ελληνικό πολιτικό σύστημα: Κατάργηση τη Μοναρχίας, ακύρωση του ρόλου του Στρατού, νομιμοποίηση των αριστερών κομμάτων, οικονομικές παροχές στις κυριαρχούμενες τάξεις. Συνέχεια γιατί ο Κ. Καραμανλής όντας πρωθυπουργός από το 1955 μέχρι το 1963 είχε εκφράσει με επιτυχία τα γενικότερα συμφέροντα του αστικού κόσμου.¹⁸ Με την επιλογή Καραμανλή, ο οποίος διακρινόταν για τον αντικομμουνισμό του αλλά και για την αντιμοναρχική του στάση, διατηρείτο η σχέση ισορροπίας μεταξύ της συνιστώσας της «τομής» και της συνιστώσας της «συνέχειας», σε αντίθεση με την αρχικά προτεινόμενη λύση του λιγότερου συντηρητικού αστού πολιτικού Κανελλόπουλου, όπου το βάρος έπεφτε στην πλευρά της «τομής», πράγμα που μπορεί να συναντούσε την ενεργό αντίδραση του πιο σκληροπυρηνικού τμήματος των στρατιωτικών (Βερναρδάκης 1995: 28). Είναι ενδιαφέρον δε πως κανείς δεν μίλησε για κυβέρνηση Γ. Μαύρου, παρότι ο Μαύρος εκπροσωπούσε το κόμμα που έχει κερδίσει πανηγυρικά τις εκλογές του 1964. Η ανάγκη ήταν να υπάρξει σύνδεση με τη μετεμφυλιακή νομιμότητα, ο Κανελλόπουλος ήταν ο Πρωθυπουργός που ανατράπηκε από τη Δικτατορία, και όχι με τη δυναμική του λαϊκού παράγοντα όπως αυτή εγγράφηκε στο αποτέλεσμα του 1964 και στο κίνημα των Ιουλιανών. Ο Κ. Καραμανλής αποτελούσε την εγγύηση για μία ήπια και μετριοπαθή κοινοβουλευτική μεταρρύθμιση, η οποία θα σταθεροποιούσε και δεν θα διακύβευε τα συμφέροντα του συνασπισμού εξουσίας.

Οι λαϊκοί αγώνες που θα σημειωθούν στα πρώτα μεταπολιτευτικά χρόνια, με τη μορφή μεγάλων διαδηλώσεων και αργότερα μεγάλων απεργιών, θα σφραγίσουν με τη δυναμική τους την παγίωση της Γ' Ελληνικής Δημοκρατίας. Δεν θα μπορέσουν ωστόσο, λόγω της αντικειμενικής κατάστασης των πολιτικών φορέ-

απέναντι στη λύση Καραμανλή: «Οι Πηλιχός, Χ. Παλαίνης και Μπραβάκος έχουν ενστερνισθεί πια τη λύση Καραμανλή [...] πιάνουν τα τηλέφωνα της Προεδρίας και αρχίζουν τις επαφές. Καλούν τους άλλους "πιστούς" στον Ιωαννίδη αξιωματικούς που βρίσκονται στον Έβρο, στο Μπέλλες και σε άλλες μονάδες. Τους ενημερώνουν: "Θ' ακούσετε κάτι από το ραδιόφωνο. Μην αντιδράσετε. Είναι επιθυμία και του αρχηγού. Πολλοί μένουν άναυδοι. Άναυδος θα μείνει λίγο αργότερα και ο ίδιος ο Ιωαννίδης που αγνοούσε αυτή την ενέργεια των "πιστών" του» (Γρηγοριάδης 1975 τ. Γ': 288).

17 Τόσο για τον όρο αυτόν, όσο και για μια ενδελεχή ανάλυση της πτώσης της Χούντας βλ. Χαλαλάμη 1985: 297-348 και Χαλαλάμη 1986: 63.

18 Χαρακτηριστικό της υποστήριξης του αστικού κόσμου στο πρόσωπο του Καραμανλή είναι και το απόσπασμα που ακολουθεί: «Ξαφνικά άλλαξε το κλίμα στη χώρα μας. Από τον παγερό δισταγμό, την επιφύλαξη, την απομόνωση, περάσαμε σε μian ατμόσφαιρα αισιόδοξης ευφορίας [...] Ο τόπος, θαρρείς, πως έχει το αίσθημα του παραπλανημένου οδοιπόρου που ξαναβγαίνει στο φως, έπειτα από μακριά πορεία σε κατασκότεινη σήραγγα και βλέπει ξαφνικά να διανοίγεται εμπρός του φωτεινό ξεκίνημα». Δελτίο ΣΕΒ τ. 90, 31/7/74.

ων της Αριστεράς, να συντελέσουν σε ένα ανώτερο ποιοτικά επίπεδο της ταξικής πάλης ικανό να οδηγήσει σε βαθύτερους κοινωνικούς μετασχηματισμούς. Ο λόγος ήταν ότι η ηττημένη Αριστερά του Εμφυλίου αναγκάστηκε, για χρόνια, να προνομιμοποιήσει τη διεκδίκηση των δημοκρατικών ελευθεριών ως βασικό πολιτικό στόχο. Αδυνατούσε, όμως, να συνειδητοποιήσει την κλίμακα της τομής που τα αστικά κέντρα εξουσίας μεθόδευσαν και ως εκ τούτου αδυνατούσε να έχει εκείνη την πρωτοβουλία των κινήσεων που θα έσπρωχνε το λαϊκό ριζοσπαστισμό πέραν των ορίων διεκδίκησης του δημοκρατικού κοινοβουλευτισμού.

9. Ο ρόλος του Στρατού μετά την Μεταπολίτευση

Οι εξελίξεις για το ρόλο του Στρατού μετά την πτώση της δικτατορίας παρουσίασαν μια σταθερή εξελικτική πορεία. Με ένα σταδιακό αλλά συνεχή ρυθμό ο Στρατός αποδυναμωνόταν διαρκώς. Δεν υπήρξαν απότομες αλλαγές, αλλά σε ένα βάθος χρόνου τα πράγματα άλλαξαν εντελώς. Ο πρώτος στόχος ήταν η κυβέρνηση έστω και τυπικά να αποκτήσει την πλήρη εξουσία πάνω στις Ένοπλες Δυνάμεις. Έτσι στις 26 Ιουλίου 1974 με ανακοίνωση του Υπουργείου Εθνικής Αμύνης έγινε γνωστό ότι «έπαυσαν οι αρμοδιότητες της ΕΣΑ», όσες δηλαδή της είχαν αποδοθεί στην περίοδο της δικτατορίας. Την 1η Αυγούστου εκδόθηκε η Συντακτική Πράξη βάση της οποίας καταργήθηκαν όλα τα Συντάγματα της δικτατορίας και επανήλθε σε ισχύ το Σύνταγμα του 1952 πλην των διατάξεων που αφορούσαν τη μορφή του πολιτεύματος. Στις 2 Αυγούστου, βάση των διατάξεων του Συντάγματος του 1952 ο Υπουργός Εθνικής Άμυνας αποκτά ουσιαστικές αρμοδιότητες και η πρώτη ενέργεια του Ε. Αβέρωφ θα είναι να θέσει σε εξάμηνη διαθεσιμότητα τον Ιωαννίδη. Στις 9 Αυγούστου δημοσιεύεται Διάταγμα με το οποίο αφαιρούνται από τον Αρχηγό Ενόπλων Δυνάμεων οι υπερεξουσίες που είχε θεσπίσει η Δικτατορία. Κι αυτό γιατί το στρατιωτικό καθεστώς τόσο με μια σειρά μεταθέσεων αρμοδιοτήτων από τον Υπουργό Εθνικής Άμυνας προς τον Α/ΓΕΕΘΑ όσο και μέσω της τροποποίησης του νόμου περί Ανωτάτου Συμβουλίου Εθνικής Άμυνας, είχε αποδώσει αποφασιστικό ρόλο στον αρχηγό των Ενόπλων Δυνάμεων.

Στις 9 Αυγούστου, επίσης, με άλλο Διάταγμα επανήλθαν στις τάξεις του Ναυτικού όλοι οι αξιωματικοί που είχαν εκδιωχθεί με το κίνημα του Μαΐου 1973 (Ψυχάρης 1976: 118). Αυτό έγινε παρά τις έντονες αντιδράσεις του Μπονάνου, ο οποίος θεωρούσε πως με αυτό τον τρόπο θα διασαλευόταν η τάξη στο στράτευμα. Ήταν μια πρώτη σαφής αντιπαράθεση μεταξύ του «παλιού» και του

«νέου». Οι «παλιοί» κατανοούσαν πως οι αλλαγές που είχε θεσπίσει μέχρι τότε η Δημοκρατία ήταν απαραίτητες για να είναι εμφανής η τομή σε σχέση με το παρελθόν. Ωστόσο δεν ήταν διατεθειμένοι να συναινέσουν στην αποκατάσταση των αξιωματικών με τους οποίους είχαν έλθει σε σύγκρουση. Η επιβολή τελικά της κυβερνητικής βούλησης σηματοδότησε μια ακόμη τροποποίηση του συσχετισμού εντός του στρατοπέδου των δυνάμεων που συνεργάστηκαν για την πραγματοποίηση της Μεταπολίτευσης. Διαφορετικά ειπωμένο το καραμανλικό κέντρο είχε στην πραγματικότητα επιδοθεί σε ένα διμέτωπο αγώνα. Ο αγώνας αφορούσε τον περιορισμό των εξουσιών του Στρατού. Αυτό σήμαινε και ήττα των οπαδών της δικτατορίας αλλά και ήττα των θιασωτών του ελεγχόμενου κοινοβουλευτισμού. Η επαναφορά των συμμετεχόντων στο κίνημα του Ναυτικού αφενός σηματοδοτούσε τη δικαίωση αξιωματικών που ενεργά, και με κόστος, αντιτάχθηκαν στη Χούντα και αφετέρου την επιβεβαίωση πως η κυβέρνηση έχει τη δύναμη να εφαρμόζει την πολιτική της.

Η σημαντικότερη, ωστόσο, τομή επήλθε στις 11 Αυγούστου όταν κατά τη διάρκεια σύσκεψης του Πρωθυπουργού με τον Γκιζίκη και τους τέσσερις Αρχηγούς για το θέμα της άμυνας της Κύπρου, ο Καραμανλής αιφνιδιαστικά άλλαξε το θέμα της συζήτησης τονίζοντας πως «αυτό που προέχει είναι να εκκενωθεί αμέσως το λεκανοπέδιο της Αττικής από όλες τις μονάδες και τα τανκς! [...] Εγώ δεν μπορώ να κυβερνήσω υπό τη συνεχή απειλή επεμβάσεως αρμάτων μάχης ή κάποιων αμετανόητων. Πρέπει να φύγουν όλοι από την Αττική αμέσως!» (Ψυχάρης 1976: 126). Και όταν ο Μπονάνος απάντησε πως δεν μπορεί να γίνει κάτι τέτοιο ο Καραμανλής ανταπάντησε πολύ έντονο ύφος: «Θα φύγουν! Πρώτον δεν μπορώ να κυβερνήσω τη Χώρα με τη συνεχή απειλή πραξικοπήματος. Και, δεύτερον, η μετακίνηση των ομάδων αυτών επιβάλλεται για λόγους καθαρά στρατιωτικούς. Η Διάσκεψη της Γενεύης είναι πιθανώτατον ότι θα αποτύχει και υπάρχει κίνδυνος επιθέσεως της Τουρκίας. Οι μονάδες πρέπει να βρίσκονται πλησίον του εχθρού και όχι πλησίον της πρωτεύουσας!». Πάλι μόνο ο Μπονάνος μίλησε φέρνοντας νέες αντιρρήσεις και τότε ο Καραμανλής οργισμένος του είπε: «Αυτό που σας είπα αποτελεί διαταγή! Και εννοώ να εκτελεσθεί αμέσως. Τα τελευταία τμήματα πρέπει να έχουν φύγει από την Αττική μέχρι αύριο το πρωί - το αργότερον!» Τώρα ο Μπονάνος στάθηκε στο γεγονός πως δεν μπορούσε να εγγυηθεί για ενδεχόμενες αντιδράσεις θερμόαιμων αξιωματικών. Ο Καραμανλής θα απαντήσει με τη γνωστή φράση «Η τα τανκς ή εγώ» (Ψυχάρης 1976: 127) και συνεχίζοντας θα τονίσει: «Δεν μπορώ να κυβερνήσω, όπως σας είπα, υπό την απειλή πραξικοπήματος. Ή πρέπει να παραιτηθώ και να φύγω από την Ελλάδα ή να καλέσω τον Λαό στην πλατεία Συντάγματος, για να

εκδιώξει ο Λαός τα τανκς. Και αυτό θα κάνω! Έχετε μισή ώρα καιρό να σκεφθείτε και να εκτελέσετε τις διαταγές μου!». Ο Μπονάνος θα κάνει μια τελευταία προσπάθεια να πείσει τον Καραμανλή πως είναι δύσκολο να γίνει μεταφορά τόσων μονάδων μέσα σε τόσο περιορισμένο χρονικό διάστημα αλλά ο Πρωθυπουργός είναι ανένδοτος. Τελικά οι τρεις αρχηγοί παρεμβαίνουν και δηλώνουν και τη δική τους διαθεσιμότητα για τη μεταφορά των μονάδων (Ψυχάρης 1976: 128).

Οι τεχνικές λεπτομέρειες αποφασίζεται να συζητηθούν μεταξύ των τεσσάρων αρχηγών και του πρώην Αρχηγού ΓΕΕΘΑ και τότε Υπουργού Δημόσιας Τάξης Σόλωνα Γκίκα. Μετά από συζητήσεις αυτό που φαίνεται να υπάρχει ως πρόβλημα, το οποίο επιβεβαιώνει και ο Στρατηγός Γαλετσάνος, είναι το ενδεχόμενο αντιδράσεων από αξιωματικούς του Στρατού Ξηράς. Για το ενδεχόμενο αυτό οι Αραπάκης και Παπανικολάου διαβεβαίωσαν πως το Ναυτικό και η Αεροπορία ήταν σε θέση να πλήξουν τους στασιαστές. Έτσι και σε αυτό το ζήτημα πέρασε η κυβερνητική βούληση και τα 163 τεθωρακισμένα αποχώρησαν από το Λεκανοπέδιο. Βεβαίως η μεταφορά των τεθωρακισμένων συμπύκνωσε τον διμέτωπο αγώνα του καραμανλικού κέντρου. Αποχώρηση των οχημάτων έτσι ώστε να αποδυναμωθούν στρατιωτικά τυχόν νοσταλγοί του παρελθόντος, αλλά και κατίσχυση έναντι των ενστάσεων των Μπονάνου και Γαλετσάνου. Είναι χαρακτηριστικό πως το Πεζικό (από το οποίο άλλωστε προήλθε κυρίως η Δικτατορία), μέσω των Μπονάνου και Γαλετσάνου, συνεχίζει να φέρνει προσκόμματα ενώ η Αεροπορία και το Ναυτικό έχουν ταχθεί αναφανδόν υπέρ της Κυβέρνησης.

Σε αυτό ακριβώς το πλαίσιο μπορεί να ενταχθεί η απόφαση του ΑΣΕΑ της 19ης Αυγούστου για την αποστράτευση του Μπονάνου και του Γαλετσάνου. Η επιχειρηματολογία που θα υιοθετηθεί, θα στηριχθεί σε τρία σημεία. Το πρώτο ήταν η τυπική τους, όπως οι ίδιοι είχαν δηλώσει, ευθύνη στο πραξικόπημα κατά του Μακαρίου. Το δεύτερο σχετιζόταν με τις δισταγμούς που είχαν εκφράσει στη συνεδρίαση της 11ης Αυγούστου για τη μεταφορά των στρατευμάτων εκτός Λεκανοπεδίου. Το τρίτο είχε να κάνει με τ' ότι μόλις εκδηλώθηκε ο «Αττίλας 2» στην Κύπρο ο Καραμανλής αποφάσισε την αποστολή ενόπλων δυνάμεων στο νησί έχοντας μια εντελώς λανθασμένη εικόνα για το αξιόμαχο του ελληνικού στρατού. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο θεώρησε πως ο μεν Α/ΓΕΕΘΑ θα έπρεπε νωρίτερα να τον είχε ενημερώσει για τις στρατηγικές αδυναμίες που παρουσίαζε εκείνη την εποχή μια τέτοια επιχείρηση, ο δε Αρχηγός του Στρατού για την κατάσταση που επικρατούσε στο στράτευμα. Τα τρία αυτά σημεία συμπύκνωναν μια συνολική κατεύθυνση υποσκέλισης των τμημάτων εκείνων του προη-

γούμενου καθεστώτος που χαρακτηρίζονταν από μια αστάθεια στην αφοσίωσή τους προς τον Καραμανλή. Νέος Α/ΑΓΕΘΑ ανέλαβε ο Στρατηγός Αρμπούζης και Αρχηγός Στρατού ο Στρατηγός Ντάβος (Ψυχάρης 1976: 137). Έχει σημασία η επιλογή αυτών των δύο συγκεκριμένων προσώπων. Ο Αρμπούζης είχε αποστρατευτεί από τη Χούντα ενώ για τον Ντάβο είχε ακουστεί η φήμη πως ετοιμαζόταν να παρέμβει στρατιωτικά απέναντι στη Δικτατορία μετά την τουρκική εισβολή αλλά τον πρόλαβαν οι εξελίξεις.

Η απομάκρυνση του Μπονάνου και του Γαλετσάνου θα σηματοδοτήσει την ήττα των αμφιταλαντευόμενων πλευρών του παλαιού καθεστώτος και θα δώσει τη δυνατότητα στον Καραμανλή να προχωρήσει σε μια σειρά ενεργειών που θα έχουν πια ως στόχο τους ίδιους τους πρωταίτιους της επταετίας. Σε αυτή την κατεύθυνση καθοριστικό ρόλο έπαιξε και η περιρρέουσα ατμόσφαιρα με τις λαϊκές κινητοποιήσεις όπου ζητούνταν επίμονα η τιμωρία των χουντικών. Με άλλα λόγια, η απομάκρυνση Μπονάνου-Γαλετσάνου έγινε για να διευκολυνθεί το έργο της κυβέρνησης. Η τιμωρία των Απριλιανών θα πραγματοποιηθεί αφενός γιατί το απαιτούσε το λαϊκό αίσθημα και αφετέρου διότι ο Καραμανλής φοβόταν πως αν έμεναν ελεύθεροι θα συνέχιζαν να συνωμοτούν εναντίον της κυβέρνησης. Ωστόσο δεν επιθυμούσε να διαταράξει ισορροπίες ούτε να φανεί πως υποχωρούσε στις απαιτήσεις του «πεζοδρομίου». Γι' αυτό οι διώξεις εναντίον των Απριλιανών ξεκίνησαν από πρωτοβουλίες ιδιωτών.

Έτσι στις 9 Σεπτεμβρίου ο δικηγόρος Αλέξανδρος Λυκουρέζος κατέθεσε μήνυση κατά του Παπαδόπουλου και 14 άλλων αξιωματικών κατηγορώντας τους, σύμφωνα με το άρθρο 134 του ποινικού κώδικα, για εξέγερση και προδοσία. Η μήνυση παραδόθηκε στη Στρατιωτική Δικαιοσύνη και στις 26 Σεπτεμβρίου ο νέος Α/ΓΕΕΘΑ διέταξε την πραγματοποίηση ανάκρισης. Τη ίδια μέρα ανακοινώνεται η έναρξη προκαταρκτικής εξέτασης για τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν κατά τη διάρκεια της εξέγερσης του Πολυτεχνείου.

Στις 6 Οκτωβρίου η κυβέρνηση ψήφισε συντακτική πράξη η οποία διευκρίνιζε πως το Διάταγμα 519/1974¹⁹ δεν κάλυπτε τους πραξικοπηματίες της 21ης Απριλίου ούτε τους με κάθε τρόπο συνεργάτες της Δικτατορίας, στρατιωτικούς ή πολίτες. Στη μήνυση του Λυκουρέζου προστέθηκαν και οι μηνύσεις των δικηγόρων Κασιμάτη, Αναγνωστάκη, Κούτσικα, Χαρισιάδη (Γεροζήσης 1996: 1228).

Στις 23 Οκτωβρίου, με μια αστραπιαία κίνηση, συνελήφθηκαν οι πέντε πρω-

19 Το Διάταγμα αυτό, που θεσπίστηκε λίγες μέρες μετά τη Μεταπολίτευση, αμνήστευε όλα τα πολιτικά αδικήματα που είχαν διαπραχθεί επί επταετίας. Ωστόσο ήταν έτσι διατυπωμένο που από ορισμένους κύκλους ερμηνευόταν πως αμνήστευε και τους κινηματίες αξιωματικούς.

ταίτιοι του πραξικοπήματος (Παπαδόπουλος, Μακαρέζος, Παττακός, Ρουφογάλης, Λαδάς) και εκτοπίστηκαν στην Κέα (Μακρής 2002: 138). Την επόμενη μέρα συνήλθε σε πρώτη συνεδρίαση η ολομέλεια των Εφετών Αθήνας για να αποφασίσει για την άσκηση δίωξης κατά των πραξικοπηματιών. Τελικά την 1η Νοεμβρίου το Συμβούλιο Εφετών της Αθήνας, ως συνέπεια της μήνυσης των πέντε δικηγόρων, αποφάσισε τη δικαστική δίωξη των υπευθύνων της δικτατορίας κατηγορώντας τους για εσχάτη προδοσία (Γεροζήσης 1996: 1229).

Στις 18 Δεκεμβρίου, ύστερα και από το αποτέλεσμα του πολιτειακού δημοψηφίσματος, η Βουλή εξέλεξε Πρόεδρο της Δημοκρατίας τον Μ. Στασινόπουλο ο οποίος «αντικατάστησε» τον Φ. Γκιζίκη, τελευταίο θεσμικό υπόλειμμα της επταετίας. Στις 14 Ιανουαρίου προφυλακίστηκε ο Ιωαννίδης, και λίγες μέρες αργότερα, στις 21 Ιανουαρίου, ακολουθούν οι πέντε πραξικοπηματίες που βρίσκονταν μέχρι τότε στην Κέα. Θα ακολουθήσουν λίγο αργότερα και άλλοι πραξικοπηματίες (Ζωιτάκης, Αγγελής, Σπαντιδάκης, Μπαλόπουλος, Σταματελόπουλος, Καρύδας, Κ. Παπαδόπουλος, Γκαντώνας κ. ά.) Επίσης στις 18 Ιανουαρίου με το Δ' Ψήφισμα «Περί του Πραξικοπήματος της 21ης Απριλίου 1967, διώξεως εγκλημάτων και ρυθμίσεως συναφών θεμάτων» η Βουλή αποφάσισε τη δικαστική δίωξη όλων των πολιτών που είχαν λάβει μέρος στις διάφορες χουντικές κυβερνήσεις (πρωθυπουργοί, υπουργοί, γραμματείς υπουργείων) καθώς και τη δίωξη όσων κατηγορούνταν πως ήταν αναμειγμένοι σε βασανιστήρια. Βάση αυτού του πλαισίου ο Α. Λυκουρέζος θα υποβάλει στις 27 Ιανουαρίου νέα μήνυση κατά των 104 υπουργών και υφυπουργών της δικτατορίας (Γεροζήσης 1996: 1239).

Το κύκνειο άσμα των χουντικών θα θυμίζει περισσότερο οπερέτα. Η στρατιωτική συνομοσία της 24ης Φεβρουαρίου 1975, γνωστότερη και ως «πραξικόπημα της πιτζάμας» (ονομάστηκε έτσι γιατί ορισμένοι από τους πρωταίτιους συνελήφθησαν στα σπίτια τους με πιτζάμες), θα αποτύχει εν τη γενέσει της. Ιθύνοντες νέες του πραξικοπήματος θεωρήθηκαν ο ίδιος ο Ιωαννίδης και ο έμπιστός του Συνταγματάρχης Παπαποστόλου. Ως κύρια βάση τους είχαν το στρατόπεδο Καρατάσου στη Θεσσαλονίκη και σκόπευαν να κινηθούν στην Κοζάνη, την Κομοτηνή, τη Βέροια, την Έδεσσα και την Αττική. Ο στόχος τους ήταν η κατάλυση της κοινοβουλευτικής δημοκρατίας (Κρεμμύδας 1984: 54). Η στρατιωτική συντριβή της «πιτζάμας» θα κάνει σαφές σε όσους άλλους εμφορούνταν από τις ίδιες προθέσεις πως ο συσχετισμός δύναμης είχε καταλυτικά ανατραπεί. Ο Στρατός ως κρατικός μηχανισμός δεν μπορούσε πλέον να έχει τη θέση στο σύστημα διακυβέρνησης που είχε στην περίοδο 1944-1974.

Ο Καραμανλής θα δηλώσει με αφορμή το αποτυχημένο πραξικόπημα: «Η

κυβέρνησις είχε και έχει πλήρη έλεγχο της καταστάσεως [...] οι συνωμότες δεν εύρον ερείσματα εις τας Ενόπλους Δυνάμεις αι οποίαι είναι αφοσιωμένοι εις τα έργα των [...] η κυβέρνησις είχαν υπό παρακολούθησιν τους υπόπτους εν όψει μελλοντικής αποστρατεύσεώς των [...] η κυβέρνησις ενεργήσασα κεραυνοβόλως εξήρθωσε την συνωμοσίαν πριν καν εκδηλωθή» (αναφέρεται στο Μακρή 2002: 157). Το «κίνημα» αυτό είχε αποτέλεσμα να αποστρατευτούν 140 αξιωματικοί ενώ μέχρι τότε είχαν αποστρατευτεί μόλις 62 (Γεροζήσης 1996: 1235).

Στις 23 Μαΐου δίνεται στη δημοσιότητα το 414/75 βούλευμα του Συμβουλίου Εφετών βάση του οποίου παραπέμπονται σε δίκη για εσχάτη προδοσία και στάση 24 πραξικοπηματίες.

Στις 27 Ιουνίου δημοσιεύεται το βούλευμα του Δικαστικού Συμβουλίου του Διαρκούς Στρατοδικείου Αθήνας για τη συνωμοσία του Φλεβάρη, το οποίο παραπέμπει σε δίκη 24 αξιωματικούς εν αποστρατεία. Το βούλευμα αποκαλύπτει πως για να επιτύχουν τους σκοπούς τους οι συνωμότες είχαν αποφασίσει να καταλάβουν το Κέντρο Τεθωρακισμένων στην Αθήνα, να απομονώσουν την 28η Τακτική Αεροπορική Δύναμη Λάρισας, να επιτύχουν την παράκαμψη ορισμένων διοικητικών μονάδων όπως του 728 ΤΜ Λάρισας και να προχωρήσουν στην κατάληψη του Στρατηγείου της Λάρισας. Το σχέδιο έγινε γνωστό από αποκαλύψεις που έκαναν δύο αξιωματικοί, ο Ταγματάρχης Ν. Τσαγκαράκης που υπηρετούσε στη Λάρισα και ο Λοχαγός Δ. Αρβανίτης που υπηρετούσε στην Θεσσαλονίκη (Κρεμμυδάς 1984: 71).

Στις 2 Ιουλίου δημοσιεύεται το 684/75 βούλευμα της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου η οποία χαρακτηρίζει ως «στιγμιαίο» το έγκλημα της έσχατης προδοσίας των πραξικοπηματιών. Με αυτό τον τρόπο έπαυσε οριστικά η δίωξη των πολιτικών στελεχών της δικτατορίας. Ο Αρειος Πάγος δέχτηκε πως το αδίκημα ολοκληρώθηκε με την αποστέρηση των συνταγματικών εξουσιών που διέθετε ο Βασιλιάς και πως η κατάσταση που προέκυψε μετά ήταν απλή συνέπεια και όχι παράταση της εγκληματικής πράξης (Κρεμμυδάς 1984: 75).

Η παραπάνω εξέλιξη έδειξε και τα όρια που μπορούσε να πάρει η μεταπολιτευτική τομή. Η είσοδος του λαϊκού παράγοντα στο προσκήνιο με την εξέγερση του Πολυτεχνείου καθώς και με τη μαζική παρουσία κόσμου στους δρόμους ήδη από την ημέρα της πτώσης της δικτατορίας είχε ως συνέπεια τη σύλληψη και καταδίκη των πρωταίων του πραξικοπήματος και των υπεύθυνων της σφαγής του Πολυτεχνείου, καθώς και ορισμένων από τους βασανιστές, σε άλλες δίκες που πραγματοποιήθηκαν εκείνη την περίοδο, αλλά σε καμία περίπτωση δεν θα οδηγούσε σε ποινικοποίηση ενός σημαντικού τμήματος του αστικού

πολιτικού προσωπικού. Αυτή η εξέλιξη δεν είχε «λειτουργικό» χαρακτήρα. Ελάχιστοι από αυτούς τους ανθρώπους έπαιξαν οποιοδήποτε πολιτικό ρόλο στη συνέχεια. Το ίδιο το πολιτικό σύστημα τους παραγκώνισε. Η βασική πλευρά της απόφασης περί «στιγμιαίου» είχε ιδεολογικά - συμβολικά στοιχεία. Ήθελε να «αθωώσει» το πολιτικό προσωπικό που στελέχωσε το αστικό κράτος κατά την περίοδο 1967-74 αλλά και το σύνολο του αστικού κόσμου από την εμπλοκή του σε ένα σύστημα εξουσίας (από τον Εμφύλιο μέχρι τη Μεταπολίτευση), όπου το ενδεχόμενο ενός πραξικοπήματος αποτελούσε ακραία, αλλά υπαρκτή εκδοχή. Με άλλα λόγια με το χαρακτηρισμό ως «στιγμιαίου», γίνεται δεκτό πως το πραξικόπημα δεν αποτελούσε παρά μια κίνηση «αφρόνων» αξιωματικών οι οποίοι με μία επίορκη πράξη τους κατέλυσαν τον κοινοβουλευτισμό. Δεν χωρούσε βέβαια στα όρια του αστικού συστήματος η αντίληψη πως τα πραξικοπήματα δεν αποτελούν παρά υπαρκτές εναλλακτικές λύσεις, σαφώς εγγεγραμμένες στην υλικότητα του αστικού κράτους για την αναπαραγωγή των καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής και εξουσίας. Ειδικότερα δε για την περίπτωση της Ελλάδας, ο Στρατός είχε τη δυνατότητα πραγματοποίησης πραξικοπήματος ακριβώς επειδή αποτέλεσε το φρουρό του αστικού καθεστώτος από τη δεκαετία του '40 και ύστερα. Αυτή η άμεση δυνατότητα παρέμβασης του Στρατού προέκυπτε από τη λειτουργία ενός συστήματος εξουσίας στο οποίο το αστικό πολιτικό προσωπικό συμμετείχε ενεργά.

Στο δικαστικό επίπεδο τώρα, στις 9 Αυγούστου λήγει η δίκη των συνωμοτών της «πιτζίμας», η οποία είχε ξεκινήσει στις 21 Ιούλη, και 14 από τους 24 κατηγορούμενους καταδικάζονται σε ποινές από τέσσερα μέχρι δώδεκα χρόνια. Λίγες εβδομάδες αργότερα, στις 23 Αυγούστου 1975 βγαίνει και η απόφαση του πενταμελούς Εφετείου Αθηνών σχετικά με τους πρωταίτιους του πραξικοπήματος. Η τριανδρία (Παπαδόπουλος, Μακαρέζος, Πατακός) καταδικάζεται σε θάνατο ενώ οι υπόλοιποι ποινές ποικίλουν από ισόβια μέχρι πέντε χρόνια φυλάκιση και υπάρχουν και 2 αθώσεις. Λίγες ώρες μετά την αναγγελία της απόφασης, με κυβερνητική ανακοίνωση μετατρέπεται η θανατική ποινή των πρωταίων σε ισόβια κάθειρξη. Η κυβέρνηση δεν είναι διατεθειμένη να αντιμετωπίσει τις αντιδράσεις που θα προέκυπταν από μια ενδεχόμενη εκτέλεση της ποινής. Από την άλλη, η έντονη αντιδικτατορική διάσταση που έχει σφραγίσει τις λαϊκές συνειδήσεις δεν θα επιτρέψει την περαιτέρω νομική μετατροπή των ποινών. Τέλος μέχρι το Δεκέμβριο του 1976 θα ολοκληρωθεί η δίκη για τη σφαγή του Πολυτεχνείου καθώς και οι δίκες για δολοφονίες και βασανισμούς πολιτών (Κρεμμυδάς 1984: 87).

10. Συμπέρασμα

Στο παρόν κείμενο επιχειρήσαμε να διερευνήσουμε τον τρόπο με τον οποίο μέσα σε διάστημα μικρότερο των δύο χρόνων ο Στρατός, από πανίσχυρος θεσμός που επικυριαρχούσε στο ελληνικό σύστημα εξουσίας, βρέθηκε να ασκεί έναν εντελώς διαφορετικό ρόλο. Διαφορετικά ειπωμένο, εξετάσαμε την ιστορική διαδικασία με την οποία εξαλείφθηκε η ελληνική ιδιαιτερότητα της πρωτοκαθεδρίας του στρατού στις εξουσιαστικές δομές. Η νίκη των αστικών δυνάμεων στον εμφύλιο πόλεμο ανέδειξε τον Στρατό ως επιτηρητή του κοινωνικού καθεστώτος, μια θέση που κράτησε μέχρι το 1974. Οι όποιες εξελίξεις εντός της ελληνικής κοινωνίας επηρεάζονταν από την άλλοτε εμφανή και άλλοτε αφανή παρουσία του Στρατού. Οι έλληνες αξιωματικοί έχοντας την αντίληψη πως ο Στρατός αποτελεί τον πιο αυθεντικό εκπρόσωπο του ελληνικού έθνους θα προετοιμάζονται για την επίτευξη του βασικού τους στόχου, που είναι η ανάληψη της διακυβέρνησης, δηλαδή η στρατιωτική δικτατορία.

Η προκήρυξη των εκλογών για τον Μάιο του 1967 και η αναμενόμενη θριαμβευτική επιτυχία της Ένωσης Κέντρου θα είχε ως αποτέλεσμα και την ακύρωση του ρόλου του Στρατού ως ρυθμιστή των πολιτικών εξελίξεων. Για να ανατραπεί αυτό το ενδεχόμενο πραγματοποιήθηκε το πραξικόπημα που ήταν και προϊόν των παλαιότερων σχεδιασμών των αξιωματικών. Ο Βασιλιάς θα αναγκαστεί αρχικά να συνεργαστεί με τους Συνταγματάρχες και όταν θα προσπαθήσει να τους ανατρέψει θα αποτύχει οικτρά. Η ήττα του Βασιλιά θα αναδείξει τον πραγματικό συσχετισμό δύναμης και οι στρατιωτικοί θα διοικήσουν τη χώρα χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα μέχρι τις αρχές του 1973.

Η είσοδος της οικονομικής κρίσης, η ανάγκη εύρεσης κάποιων στοιχείων νομιμοποίησης, η αμφισβήτηση της δικτατορικής εξουσίας από το κίνημα του Ναυτικού και η είσοδος μιας νέας γενιάς στο αντιδικτατορικό κίνημα, θα ωθήσουν τον ισχυρό άνδρα του καθεστώτος Γ. Παπαδόπουλο, σε μια απόπειρα αυτομετασχηματισμού της δικτατορίας το καλοκαίρι του 1973. Αυτό που θα επιλεγεί είναι η μετάβαση από τη Βασιλευομένη στην Προεδρική Δημοκρατία με απόλυτη κυριαρχία του Παπαδόπουλου και διατήρηση της ηγεμονικής θέσης του Στρατού. Αυτό θα γινόταν εφικτό μέσω της θέσπισης ενός Προεδροκεντρικού Συντάγματος με ελάχιστες αρμοδιότητες για την εκλεγμένη κυβέρνηση και ανέπαφες τις στρατιωτικές εξουσίες. Στο δημοψήφισμα που ακολούθησε η ευρύτατη νόθευση της λαϊκής ψήφου θα φέρει το επιθυμητό για τον Παπαδόπου-

λο αποτέλεσμα.

Στη συνέχεια, η ανάθεση της Πρωθυπουργίας στον πολιτικό Σ. Μαρκεζίνη θα εμφανιστεί ως μια μορφή «φιλελευθεροποίησης» του καθεστώτος. Ωστόσο αυτό το υβριδικό μίγμα θα βρεθεί να βάλλεται και από τα «δεξιά» και από τα «αριστερά». Από τα αριστερά γιατί η δυναμική της λαϊκής δυσaráσκειας απέναντι στο καθεστώς, που δεν εξυμενίστηκε από τη «φιλελευθεροποίηση», θα δημιουργήσει τα γεγονότα του Πολυτεχνείου. Από τα δεξιά γιατί οι πιο συντηρητικοί-σκληροπυρηνικοί κύκλοι του καθεστώτος θα θεωρήσουν πως οι πρωτοβουλίες Παπαδόπουλου δημιουργούσαν κινδύνους για τη θέση του στρατού στο σύστημα εξουσίας. Οι ανησυχίες αυτές θα ενισχυθούν από την εξέγερση του Νοέμβρη και θα οδηγήσουν στο πραξικόπημα Ιωαννίδη.

Το πρόβλημα που είχε να αντιμετωπίσει ο Ιωαννίδης ήταν πως και τα ελάχιστα στοιχεία νομιμοποίησης που διέθετε το καθεστώς Παπαδόπουλου εξαφανίστηκαν ύστερα από τη δική του ενέργεια. Το αποτέλεσμα ήταν να αναζητήσει την κοινωνική συναίνεση μέσω της προσπάθειας «επίλυσης» του Κυπριακού. Η ανατροπή του Μακάριου και η εγκαθίδρυση του Σαμψών αποσκοπούσαν στην επίτευξη ακριβώς αυτού του στόχου. Ένα χρονίζον εθνικό ζήτημα «λύνεται» και το καθεστώς των Αθηνών αποκτά έτσι λαϊκή νομιμοποίηση.

Ωστόσο, οι εξελίξεις που θα ακολουθήσουν θα έχουν ακριβώς τ' αντίθετο αποτέλεσμα. Η ήττα στην Κύπρο και ο κίνδυνος απώλειας εθνικού εδάφους θα αποκαλύψουν πως ο Στρατός ήταν ικανός να ελέγχει τον εσωτερικό συσχετισμό δύναμης αλλά εντελώς ανίκανος να επιτελέσει την πρωταρχική αποστολή του: τη διασφάλιση της εθνικής ακεραιότητας. Η χώρα είχε μείνει ακυβέρνητη και ο τουρκικός στρατός προέλαυνε στην Κύπρο. Μέσα σε αυτό το πλαίσιο τα ιωαννινικά κέντρα διασπάστηκαν και ένα τμήμα του αποφάσισε να προχωρήσει σε μεταβίβαση της εξουσίας στους πολιτικούς. Ο Ιωαννίδης δεν θα συμφωνήσει, αλλά θα είναι τέτοια η δυναμική των πραγμάτων που δεν του επιτρέπεται να αντιταχθεί δυναμικά στη νέα κατάσταση.

Οι αξιωματικοί θα προσπαθήσουν να προχωρήσουν σε μία μορφή ελεγχόμενης από το Στρατό μεταβίβασης της εξουσίας αλλά χωρίς επιτυχία, αφού οι πολιτικοί έχουν πλήρη συνείδηση της δυσχερούς θέσης των στρατιωτικών. Η επιλογή Καραμανλή που θα προτιμηθεί θα εκφράζει το δίπολο τομής στη συνέχεια. Τομή γιατί αποτελεί ποιοτική διαφορά σε σχέση με την επταετία, συνέχεια γιατί ο Σερραϊός πολιτικός συνεχίζει να εκφράζει τα γενικότερα συμφέροντα της αστικής τάξης.

Ο πρώτος μήνας της Μεταπολίτευσης θα χαρακτηριστεί από την περικοπή εξουσιών που είχε αποκτήσει ο Στρατός στη διάρκεια της δικτατορίας, αλλά και

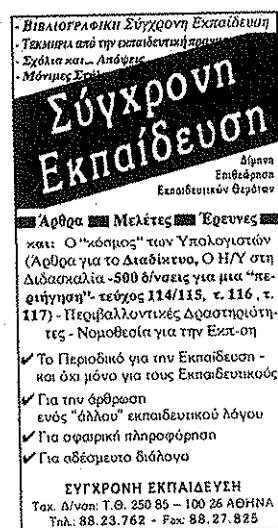
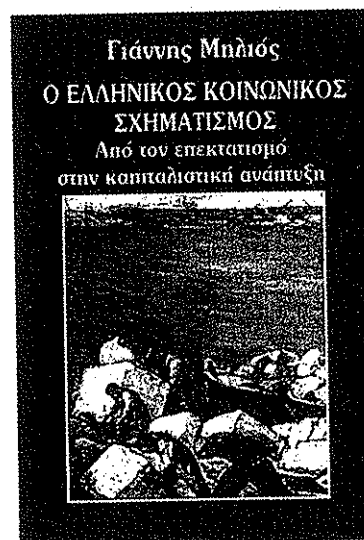
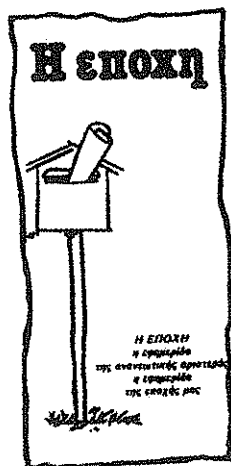
από τη διαπάλη μεταξύ της νέας κατάστασης και της μερίδας εκείνης των αξιωματικών που ενώ συμφώνησαν στην επάνοδο Καραμανλή επέμεναν στη διατήρηση ενός είδους αυτοτέλειας για τον στρατιωτικό μηχανισμό. Τελικά, το καραμανλικό κέντρο είναι εκείνο που θα επικρατήσει. Παράλληλα και πέρα από αυτή τη διαμάχη η νέα κατάσταση θα ασχοληθεί με την εξουδετέρωση των υπολειμμάτων της χούντας και τη φυλάκιση των πρωταιτίων του πραξικοπήματος. Αυτό θα είναι αποτέλεσμα τόσο των έντονων πιέσεων που θα ασκήσει ο λαϊκός παράγοντας, όσο και της ανάγκης εξάλειψης των συνωμοτικών δραστηριοτήτων.

Η αποτυχία του λεγόμενου «πραξικοπήματος της πιτζάμας» θα αναδείξει την αδυναμία των αντικοινοβουλευτικών κέντρων να επαναφέρουν τον Στρατό στην πρότερή του θέση. Τέλος, ο χαρακτηρισμός της δικτατορίας ως στιγμιαίου αδικήματος θα σημάνει τη συμβολική αθώωση του αστικού πολιτικού προσωπικού από τις ευθύνες του για το ρόλο που απόκτησε ο Στρατός μετεμφυλιακά. Η περίοδος θα ολοκληρωθεί με τις καταδίκες των πρωταιτίων, των υπευθύνων της σφαγής του Πολυτεχνείου και των βασανιστών. Ο Στρατός ως μηχανισμός εξουσίας είχε πια εισέλθει σε μια νέα ιστορική φάση.

Βιβλιογραφία

- Αλιβιζάτος Νίκος 1983, 1922-1974: *Οι πολιτικοί θεσμοί σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Αραπάκης Παύλος 2000, *Το τέλος της Σιωπής*, Αθήνα: Λιβάνης.
- Βεργόπουλος Κώστας 1986, *Η αποανάπτυξη σήμερα*, Αθήνα: Εξάντας.
- Βερναρδάκης Χριστόφορος και Γιάννης Μαυρής 1986, «Οι ταξικοί αγώνες στη Μεταπολίτευση, Μέρος Πρώτο: Η μεταπολιτευτική τομή ως διαδικασία της ταξικής πάλης (Από το πείραμα Μαρκεζίνη στις εκλογές '74)», *Θέσεις* 14: 45-71.
- Βερναρδάκης Χριστόφορος 1995, *Τα Πολιτικά Κόμματα στην Ελλάδα 1974-1985 (Σχέσεις εκπροσώπησης και σχέσεις νομιμοποίησης στο φως του πολιτικού και κοινωνικού ανταγωνισμού)*, Α' Τόμος, Πανεπιστήμιο Αθηνών: Αδημοσίευτη Διδακτορική Διατριβή.
- Γεροζήσης Τριαντάφυλλος 1996, *Το Σώμα των Ελλήνων Αξιωματικών και η θέση του στη Σύγχρονη Ελληνική Κοινωνία 1821-1975*, Τρίτος Τόμος, Αθήνα: Δωδώνη.
- Γρηγοριάδης Σόλων 1975, *Ιστορία της Δικτατορίας*, τ. Γ', Αθήνα: Κ. Καπόπουλος.
- Διαμαντούρος Νικηφόρος 1983, «1974. Η μετάβαση από το αυταρχικό στο δημοκρατικό καθεστώς στην Ελλάδα: Προέλευση και ερμηνεία μέσα από μια νότιο-ευρωπαϊκή προοπτική» *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών* 49: 52-87.
- Καζάκος Πάνος 2000, «Από κρίση σε κρίση: Οικονομία και Δικτατορία, 1967-1974»,

- Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΣΤ, Αθήνα: Εκδοτική Αθηνών: 287-290.
- Καλλιγιάς Κώστας 1978, «Θρύλος και αλήθεια στον οικονομικό τομέα κατά την επταετία», στο Σ. Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *Μελέτες πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Αθήνα: Παπαζήσης: 35-57.
- Κανελλόπουλος Παναγιώτης 1987, *Κείμενα Παναγιώτη Κανελλόπουλου. Από τον Αγώνα του εναντίον της Δικτατορίας 1967-1974*, Αθήνα: Γιαλλελής.
- Καράγιωργας Σάκης 1978, «Οι οικονομικές συνέπειες της στρατιωτικής Δικτατορίας», στο Σ. Παπασπηλιόπουλος (επιμ.), *Μελέτες πάνω στη Σύγχρονη Ελληνική Οικονομία*, Αθήνα: Παπαζήσης: 17-34.
- Καράγιωργας Σάκης και Φάνης Πάκος 1986, «Κοινωνικές και Οικονομικές ανισότητες» στο *Η Ελλάδα σε εξέλιξη*, Αθήνα: Εξάντας: 267-286.
- Κρεμμυδάς Γιώργης 1984, *Οι άνθρωποι της χούντας μετά τη Δικτατορία*, Αθήνα: Εξάντας.
- Λιανός Θόδωρος 1982, «Το ποσοστό υπεραξίας στην Ελληνική Βιομηχανία», *Οικονομία και Κοινωνία* 16: 25-30.
- Λιανός Θόδωρος 1992, *Υπεραξία, Οργανική Σύνθεση του Κεφαλαίου και Κέρδος στην Ελληνική Βιομηχανία*, Αθήνα: Οικονομικό Επιμελητήριο της Ελλάδας-Ίδρυμα Μεσογειακών Μελετών.
- Λινάρδος-Ρυλμόν Πέτρος 1992, *Εργατικές αμοιβές και συσσώρευση κεφαλαίου*, Αθήνα: Εξάντας.
- Μακρής Σπύρος, 2002, *Στρατός και Πολιτική στη Νότια Ευρώπη. Η πολιτική στρατηγική της ελληνικής δημοκρατικής μετάβασης και το δόγμα της ισχυράς εκτελεστικής εξουσίας*, Αθήνα: Τυπωθήτω - Γ. Δαρδανός.
- Μπονάνος Γρηγόρης 1986, *Η Αλήθεια*, Αθήνα.
- Παραλίκας Δημήτρης 1982, *Συνωμοσίες ΙΔΕΑ και ΑΣΠΙΔΑ*, Αθήνα: Βασδέκης.
- Πουλαντζάς Νίκος 1975, *Η κρίση των δικτατοριών*, Αθήνα: Παπαζήσης 1975.
- Σακελλαρόπουλος Σπύρος, 1998, *Τα αίτια του απριλιανού πραξικοπήματος. Το κοινωνικό πλαίσιο της πορείας προς τη δικτατορία*, Αθήνα: Λιβάνης.
- Χαραλάμπης Δημήτρης 1985, *Στρατός και πολιτική εξουσία. Η δομή της εξουσίας στη μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα: Εξάντας.
- Χαραλάμπης Δημήτρης 1986, «Από το μετεμφυλιακό κράτος, στο κράτος της μεταπολίτευσης», *Σύγχρονα Θέματα* 28: 56-70.
- Ψυχάρης Σταύρος 1975, *Τα Παρασκήνια της Αλλαγής*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Ψυχάρης Σταύρος 1976, *Οι 70 Κρίσιμες Μέρες*, Αθήνα: Παπαζήσης.

ΘΕΣΕΙΣ, τεύχος 115, 2011, σσ. 119-131

ΕΠΤΑ ΘΕΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΑΠΟΚΛΕΙΣΜΟΥ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΝΕΩΤΕΡΙΚΟΤΗΤΑ

του Νίκου Τσίρου¹

1. Εισαγωγή

Για την εννοιολογική συγκρότηση του κοινωνικού αποκλεισμού κρίσιμη είναι μια εξαρχής διαπίστωση: ως κοινωνικό πρόβλημα τέθηκε αλλά και αναδείχθηκε από τα πάνω, δηλαδή από πλευράς της κυρίαρχης εξουσιαστικής λογικής για τη διαχείριση των ποικιλώνυμων μορφών αποστέρησης που γεννιούνται στο πλαίσιο των δυτικών κοινωνιών. Σε ό,τι αφορά την ευρωπαϊκή ήπειρο δεν είναι τυχαίο, ότι η στοχευμένη πορεία ολοκλήρωσης της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας σε Ευρωπαϊκή Ένωση συνδέθηκε, μεταξύ άλλων, με μian ορισμένη δικαιοκρατική αντίληψη της κοινωνίας των πολιτών. Έτσι, η ουσιαστικοποίηση της όποιας πολιτικής συμμετοχής ταυτίστηκε με την άνευ ετέρου εξισωτική λογική της πλήρους απόλαυσης των κοινωνικών δικαιωμάτων από το σύνολο του κοινωνικού σώματος. Οι επίσημες πολιτικές της Ευρωπαϊκής Ένωσης ανέλαβαν εργολαβικά εδώ και είκοσι σχεδόν χρόνια πλήθος πρωτοβουλιών για την ανάδειξη εκείνων των πολιτικών ενσωμάτωσης, που υποτίθεται ότι θα άμβλυ-

¹ Εισήγηση στη θεματική συνεδριακή ενότητα «Θεωρητικές Προσεγγίσεις των Κοινωνικών Ανισοτήτων», η οποία έλαβε χώρα στο πλαίσιο του Διεθνούς Συνεδρίου «Κοινωνικές Ανισότητες στη Σύγχρονη Ελλάδα», που διεξήχθη στο Πάντειο Πανεπιστήμιο (27-28 Νοεμβρίου 2009) με την υποστήριξη του Παντείου Πανεπιστημίου και της Επιστημονικής Εταιρίας για την Κοινωνική Συνοχή και Ανάπτυξη.